

Marek L. Wójcik

 <https://orcid.org/0000-0002-2009-5559>

Uniwersytet Wrocławski

Pieczęcie książąt niemodlińskich (1313–1382–1455)*

The Seals of the Dukes of Niemodlin (1313–1382–1455)

Abstrakt

W artykule omówiono sfragistykę władców panujących w księstwie niemodlińskim w dwóch okresach jego dziejów. Pierwszy, obejmujący lata 1313–1382, odpowiada czasowi istnienia osobnej linii Piastów niemodlińskich reprezentowanej przez Bolesława Pierworodnego oraz jego dwóch synów, Wacława i Henryka. Drugi zaś, przypadający na lata 1382–1455, wyznaczają rządy ich krewniaków z Opola, najpierw wspólne braci: Jana Kropidły, Bolesława IV i Bernarda, a od 1400 roku samodzielnie tego ostatniego.

Abstract

The article discusses the seals of the rulers who reigned in the Principality of Niemodlin in two periods of its history. The first, covering the years 1313–1382, corresponds to the times when a separate line of the Piasts of Niemodlin, represented by Bolesław Pierworodny and his two sons Wacław and Henryk, existed. The second, falling in the years 1382–1455, marks the reign of their relatives from Opole. It started with the joint reign of Jan Kropidło, Bolesław IV and Bernard who were brothers. In 1400,

* Artykuł jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego pod tym samym tytułem na konferencji popularnonaukowej „Niemodlin. Średniowieczne początki”, która odbyła się w Niemodlinie w dniu 11 grudnia 2024 r. z okazji 800. rocznicy pierwszej pisanej wzmianki o Niemodlinie (1224–2024). Organizatorami konferencji były: Urząd Miejski w Niemodlinie, Ośrodek Kultury w Niemodlinie im. Agnieszki Osieckiej, Polskie Towarzystwo Historyczne oddział w Opolu, Niemodlińskie Towarzystwo Regionalne i Miejsko Gminna Biblioteka Publiczna w Niemodlinie.

Z objętego badaniami czasu zachowało się łącznie 15 typów pieczęci, w przeważającej liczbie, bo aż 11, herbowych, przedstawiających na pochylonej w prawą stronę lub ustawionej na wprost tarczy wizerunek opolskiego orła. Te pierwsze, z pochyloną tarczą, zdobią zawsze hełmy wieńczone klejnotami, które przed 1382 rokiem mają postać pióropuszy, a później zostają zastąpione przez opolskiego orła. Ten sam orzeł w charakterze klejnotu występuje także na trzech pieczęciach hełmowo-klejnotowych, z których dwie należały do Bolesława IV, a jedna do Bernarda. Jedynym natomiast typem pieczęci portretowej, eksponującej popiersie dysponentki trzymającej w dłoniach symbole manifestujące pochodzenie i książęcą godność, tj. herb rodowy i hełm z opolskim orłem w klejnocie, posługiwała się księżna Eufemia, żona Bolesława Pierworodnego.

W okresie do 1382 roku każdy z książąt niemodlińskich posiadał tylko jedną pieczęć główną, a Bolesław i Henryk używali drugiej pieczęci, która wykorzystywana była w charakterze pieczęci mniejszej i kontrasygillacyjnej. Osobnym *contrasigillum* dysponował dodatkowo Bolesław. On też jako jedyny dokonał wymiany pieczęci głównej, zastępując tłok wprowadzony w początkowym okresie swoich rządów pieczęcią bardziej reprezentacyjną. Także późniejsi władcy niemodlińscy, z wyjątkiem Jana Kropidły, który z racji piastowanych godności biskupich dysponował wieloma typami pieczęci, nie mieli rozbudowanego systemu sfragistycznego. Bolesław IV posługiwał się dwoma pieczęciami większymi, ale w określonym czasie tylko jedną, co wiązało się z wycofaniem z użytku wcześniejszej, oraz jedną pieczęcią mniejszą, wykorzystywaną też jako *contrasigillum*. Nie sposób natomiast określić jednoznacznie waloru prawnego trzech pieczęci Bernarda. Wszystkich trzech używano wszak w charakterze pieczęci głównej, przy czym najstarsza z nich, mogąca również uchodzić za pieczęć mniejszą, była w pierwszych dwóch dekadach rządów księcia jedynym *sigillum*, jakie posiadał. Służyła ona władcy także do zamykania korespondencji.

Bernard started his independent reign. A total of 15 types of seals have survived the times covered by the study, most of which, namely 11, are seals of arms depicting an image of the Opole eagle on a shield inclined to the right or set straight ahead. Jewelled helmets are always adorned with those with tilted shields. Before 1382, plumes had been attached to helmets instead of the Opole eagles. The same eagle as a jewel also appears on three helmet-and-jewel seals, two of which belonged to Bolesław IV and one to Bernard. The only type of portrait seal, exposing the bust of the woman of property holding in her hands the symbols manifesting the origin and princely dignity, namely the family coat of arms and the helmet with the Opole eagle as a jewel, was used by Princess Eufemia, the wife of Bolesław Pierworodny.

In the period up to 1382, each Duke of Niemodlin had only had one great seal, while Bolesław and Henry had also used the second seal as a minor seal and a counterseal. A separate counterseal was additionally at Bolesław's disposal. He was also the only one who in the early period of his reign replaced the great seal and introduced a more representative seal instead of the seal matrix. The later rulers of Niemodlin, with the exception of Jan Kropidło who had many types of seals at his disposal due to his episcopal dignities, did not have an elaborate sphragistic system. Bolesław IV used two larger seals but at a certain point he used only one, which entailed the withdrawal of the second seal from use. He also used a smaller seal as a counterseal. However, it is impossible to clearly determine the legal value of Bernard's three seals. After all, all three were used as the main seals. The oldest seal, which could also be regarded as a minor seal, was the only seal Bolesław IV possessed in the first two decades of his reign. He also used it to close his letters.

Bolesław's helmet-and-jewel seals showed a crowned eagle for the first time in the heraldry of the Opole Piasts. Bernard's helmet-and-jewel seal and his younger seal of arms also showed crowned eagles. From then on, it settled permanently among other rulers of

Na pieczęciach hełmowo-klejnotowych Bolesława po raz pierwszy w heraldyce Piastów opolskich ukazano orła w koronie. Koronę mają też orły na pieczęciach hełmowo-klejnotowej i młodszej herbowej należących do Bernarda. Odtąd zdomowała się ona na stałe wśród innych władców z linii opolskiej. Sam orzeł opolski, eksponowany na tarczy lub w charakterze hełmowego klejnotu, zastąpił tradycyjny wizerunek panującego, stając się swoistym synonimem władcy.

Słowa kluczowe: pieczęć, typy pieczęci, księstwo niemodlińskie, Piastowie niemodlińscy, Piastowie opolscy, herb, godło, orzeł opolski

the Opole line. The Opole eagle itself, displayed on a shield or as a helmet jewel, replaced the traditional image of a ruler and became its synonym.

Keywords: seal, types of seals, the Principality of Niemodlin, the Piasts of Niemodlin, the Opole Piasts, coat of arms, emblem, the Opole eagle

Gdy mowa o książętach niemodlińskich, nasze myśli biegną najczęściej do tej linii Piastów opolskich, którą zapoczątkował Bolesław Pierworodny, najstarszy syn zmarłego w 1313 roku księcia opolskiego Bolesława I¹. Skojarzenie to jest w pełni uzasadnione, po śmierci władcy jego trzech potomkowie podzielili bowiem między sobą ojcowiznę. Doszło wówczas do wykształcenia się trzech odrębnych księstw: opolskiego, w którym ulokował się drugi wedle starszeństwa wieku Bolesław, noszący w historiografii liczbę porządkową II, strzeleckiego, pod rządami najmłodszego Alberta, oraz niemodlińskiego, z głównymi grodami w Niemodlinie, Głogówku i Białej, które objął we władanie właśnie Bolesław Pierworodny. Rządził nim przez pół wieku, przyłączając w 1337 roku, po śmierci Leszka raciborskiego, ziemię prudnicką, a przed śmiercią ok. 1362/1365 roku zostawił je w spadku trzem synom zrodzonym ze związku z Eufemią, córką księcia wrocławskiego Henryka VI, mianowicie: Bolesławowi, Waławowi i Henrykowi². Rządy braci nie trwały jednak długo. Najstarszy, Bolesław, sprawujący urząd nadwornego sędziego cesarza Karola IV i przebywający głównie w Pradze, zmarł wkrótce po śmierci ojca, bo ok. 1367/1368 roku³. W 1369 roku pożegnał się ze światem

¹ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Avalon, Kraków 2007, s. 535–536; *Książęta i księżne Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, Katowice 1995, s. 30–31; T. Sadowski, *Książęta opolscy i ich państwo*, Wydawnictwo Rzeka, Wrocław 2001, s. 101–103.

² K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 535–536, 551–552, 555–557; *Książęta i księżne...*, s. 31, 49–50, 110–111.

³ K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 551–552; *Książęta i księżne...*, s. 31.

Wacław⁴. Żaden z nich nie zostawił po sobie potomstwa, stąd też jedynym żyjącym księciem niemodlińskim był od 1369 roku Henryk. Zmarł on jednak, także bezpotomnie, w 1382 roku, po 13 latach samodzielnych rządów⁵. Wraz z jego śmiercią wygasła linia książąt niemodlińskich, a istniejące zaledwie 7 dekad księstwo przejęli na mocy układów sukcesyjnych z lat 1370–1372 Władysław Opolczyk i jego bratankowie, synowie zmarłego tydzień po Henryku Bolesława III, księcia opolskiego i strzeleckiego⁶.

Wymarcie linii Piastów niemodlińskich nie oznaczało jednak definitywnego kresu istnienia księstwa. Osobna tytulatura niemodlińska pojawiała się bowiem nadal w intytulacji dokumentów wystawianych przed 1400 rokiem przez Jana i Bolesława IV, starszych synów Bolesława III, a po 1400 roku, po osiągnięciu pełnoletniości przez najmłodszego z jego potomków, Bernarda, i po podziale między braćmi władzy, w wyniku którego Bolesław IV objął Opole, a Bernard połączone księstwa niemodlińskie i strzeleckie, w intytulacji tego ostatniego. Ten dualistyczny organizm administracyjno-polityczny zachował swą odrębność aż do 1455 roku, tj. do śmierci Bernarda, który nie pozostawił po sobie męskiego potomstwa, wskutek czego spadek po nim przejął Bolesław V Wołoszek, pan Głogówka, syn Bolesława IV opolskiego. W intytulacji wystawianych przez siebie dokumentów nie odwoływał się jednak osobno, wzorem swych przodków, do niemodlińskiego dziedzictwa, posługując się wyłącznie tytulaturą księcia opolskiego i głogóweckiego oraz pana na Strzelcach. Zmarł w 1460 roku, nie zostawiając potomstwa, a pozostające dotąd pod jego rządami ziemie włączono ostatecznie do księstwa opolskiego⁷.

Książętami niemodlińskimi byli więc w istocie nie tylko bezpośredni descendenci Bolesława Pierworodnego, jak się najczęściej przyjmuje w historiografii, zwłaszcza w opracowaniach genealogicznych, ale również ci spośród Piastów opolskich, którzy po roku 1382, czyli po wygaśnięciu odrębnej linii panów Niemodlina, sięgali w wystawianych przez siebie dokumentach po tytulaturę niemodlińską. Ci sami władcy umieszczali ją niekiedy dodatkowo także

⁴ K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 555–556; *Książęta i książęne...*, s. 111.

⁵ K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 556–557; *Książęta i książęne...*, s. 49.

⁶ K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 556, 560; *Książęta i książęne...*, s. 32, 49.

⁷ O dziejach ziemi niemodlińskiej w średniowieczu zob. m.in.: H. Wendt, *Das Falkenberger Land unter den Piasten*, in: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*, hrsg. H. Graf Praszma, Falkenberg 1929, s. 10–14; W. Dziewulski, *Terytorialne podziały Opolszczyzny w XIII–XV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1973, 28, 3, s. 323–346; Tenże, M. Lis, *Zarys dziejów powiatu niemodlińskiego*, w: *Wypisy do dziejów powiatu niemodlińskiego*, Opole 1974, s. 93–94; J. Domska, *Niemodlin i ziemia niemodlińska od 1224 roku do początków XX wieku*, EDJ Edytorstwo, Opole–Niemodlin 1998, s. 11–16; Taż, *Niemodlin. Monografia miasta i gminy*, Wydawnictwo MS, Niemodlin–Opole 2012, s. 10–16; J. Horwat, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta – miasta – Kościół – urzędy – własność prywatna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2002, s. 64–67, 146–161, 169–173, 206–216.

na pieczęciach – pełniących przede wszystkim funkcję środków uwierzytelniających dokumentację prawną, ale będących również specyficznym narzędziem autoprezentacji, identyfikacji i komunikacji – którym poświęcony jest niniejszy szkic.

Pieczęcie książąt niemodlińskich nie były dotychczas przedmiotem osobnych wnikliwych studiów. Konstatację tę odnieść zresztą można w zasadzie do Piastów wszystkich linii opolskich, albowiem z wyjątkiem pieczęci z XIII i początków XIV wieku, niektórych pieczęci z XIV stulecia, głównie herbowych, z akcentem położonym przede wszystkim na pieczęcie Władysława Opolczyka, oraz systemu sfragistycznego księcia opolskiego Jana Kropidły, piastującego też urzędy biskupa poznańskiego, wrocławskiego i chełmińskiego, a także arcybiskupa gnieźnieńskiego, ich sigilla omawiano w historiografii dość pobieżnie, ograniczając się w zasadzie do katalogowego opisu wizerunku⁸. Syntetycznego omówienia pieczęci wszystkich górnośląskich władców, wraz z przeglądem stanu dotychczasowych badań nad nimi, który zwalnia z ponownego jego przedstawiania w tym miejscu, dokonał przed dwiema dekadami Przemysław Stanko⁹. Pieczęciom gałęzi opolskiej z lat 1211–1532, w tym książąt niemodlińskich, poświęcił jednak zaledwie dwie pełne strony tekstu¹⁰, co znakomicie

⁸ A. Schultz, *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871, s. 5, 8 oraz tabl. 1, nr 5–6 i tabl. 3, nr 15–20; P. Pfotenhauer, *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1879, s. 10–12 oraz tabl. 6, nr 36–40 i tabl. 7, nr 42–47; K. Stronczyński, *Pomniki książęce Piastów, lenników dawnej Polski w pieczęciach, budowlach, grobowcach i innych starożytnościach, zebrane i opisane*, Piotrków 1888, s. 271–278, 282; M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936, s. 258–304, 424 (nr 6, 8), 426 (nr 18, 20, 23), 427 (nr 30), 428 (nr 38), 429 (nr 41–42), 430 (nr 49), 431 (nr 61), 432 (nr 71), 432–433 (nr 72), 433 (nr 75–77, 79) oraz tabl. 86, nr 6, tabl. 87, nr 8, tabl. 91, nr 18, tabl. 92, nr 20, tabl. 93, nr 23, tabl. 97, nr 30, tabl. 101, nr 38, 41, tabl. 102, nr 42, tabl. 104, nr 49, tabl. 109, nr 61, tabl. 113, nr 71–72, tabl. 114, nr 75–77 i tabl. 115, nr 79; S. Mikucki, *Heraldyka Piastów śląskich do schyłku XIV wieku*, w: *Historia Śląska...*, s. 460–471, 548 (nr 178–181, 183–186), 548–549 (nr 187), 549 (nr 188–193), 550 (nr 196) oraz tabl. 135, nr 178–181, tabl. 136, nr 183–187, tabl. 137, nr 188–189, tabl. 138, nr 190–193, tabl. 139, nr 196; H. Nehmiz, *Die Siegel der schlesischen Piasten des 13. Jahrhunderts*, [Breslau 1938] [maszynopis w Bibliotece Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. 39729/2], s. 96–100, 150–166; Z. Piech, *Ikonoografia pieczęci Piastów*, Universitas, Kraków 1993, s. 244–251 i fot. 78–89; M.L. Wójcik, *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-rabiborskich od początków XIV wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2170, Historia 139), s. 79–84, 149–154, 198–202, 248–250, 302–307; P. Pokora, *Pieczęcie księcia opolskiego Jana zwanego Kropidło*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, DiG, Poznań–Warszawa 2006, s. 405–423.

⁹ P. Stanko, *Pieczęcie Piastów górnośląskich*, w: *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, DiG, Warszawa 2006, s. 75–118.

¹⁰ Tamże, s. 115–117.

odzwierciedla niski stopień zainteresowania badaczy tymi właśnie zabytkami. Poszukując przy tym materiału ilustracyjnego do badań, w postaci opublikowanych reprodukcji pieczęci książęcych z lat 1313–1532, doliczył się on tylko 19 fotografii sigillów, z czego 18 znanych z publikacji wydanych przed drugą wojną światową oraz jednej zamieszczonej w opracowaniu z 1992 roku¹¹. Sam opublikował fotografię pieczęci Bolka IV opolskiego, wiszącej przy dokumencie z 10 kwietnia 1394 roku pochodzącym z Archiwum Sanguszków w Sławucie, znanej zresztą już wcześniej z przerysu¹², która dla naszych rozważań jest o tyle interesująca, że była także używana przez dysponenta jako księcia niemodlińskiego. Pominął jednak z kolei wizerunki pieczęci Bolesława Pierworodnego z 1314 roku i Bolesława toszeckiego z 1309 roku – oba zamieszczone w nieznanym mu pracy o podziale księstwa opolskiego po 1313 roku¹³.

W tym samym roku, co artykuł P. Stanki, ukazało się obszerne studium Piotra Pokory o pieczęciach Jana Kropidły, w którym zinwentaryzowano i omówiono aż 16 typów używanych przez niego sigillów, aczkolwiek reprezentujących przede wszystkim – z racji sprawowanych przezeń funkcji arcybiskupiej i biskupiej – ikonografię właściwą wyższemu duchowieństwu¹⁴. Praca ta okazała się ostatnim, jak dotąd, odkrywczym głosem na temat spuścizny sfragistycznej opolskiej linii Piastów, która wciąż czeka na swoich badaczy. Co prawda, od tego czasu ukazało się kilka opracowań, w których poruszano kwestię pieczęci książąt niemodlińskich, ale ich autorzy albo opierali się na wcześniejszych dokonaniach historiografii, opisując i przedrukowując – najczęściej z wydanej w 1936 roku *Historii Śląska od czasów najdawniejszych do roku 1400* – wciąż te same pieczęcie¹⁵, albo sięgali po odciski dotąd niepublikowane, traktując je jednak marginalnie i – o czym szerzej dalej – popełniając przy ich analizie kardynalne błędy merytoryczne¹⁶. Niniejsza praca, będąca

¹¹ Tamże, s. 115.

¹² Tamże, s. 116, il. 11. Jej przerys zob. AS, t. 2, tabl. 3, nr 71.

¹³ M.L. Wójcik, *Podział terytorialny Opolszczyzny po śmierci Bolesława I opolskiego († 1313) w świetle najstarszej pieczęci księcia niemodlińskiego Bolesława z 1314 r.*, w: *Monastyryzm. Słowiańszczyzna i państwo polskie. Warsztat badawczy historyka*, red. K. Bobowski, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, Wrocław 1994 (Prace Historyczne, VIII), s. 145–146. Pieczęć Bolesława Pierworodnego z 1314 r. wzmiankował też (za Wójcikiem) T. Sadowski (*Książęta opolscy...*, s. 101), ale i tej pracy P. Stanko nie znał.

¹⁴ P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 405–423.

¹⁵ J. Domska, *Niemodlin i ziemia niemodlińska...*, s. 12; Taż, *Niemodlin. Monografia...*, s. 11; A. Paszkowska, *Zamek w Niemodlinie: dzieje i architektura*, oprac. ilustr. E. i M. Woźniakowie, Niemodlińskie Towarzystwo Regionalne, Niemodlin 2007, s. 30–31; A. Paszkowska-Witkowska, *Zamek w Niemodlinie: dzieje i architektura*, oprac. ilustr. E. i M. Woźniakowie, wyd. 2 zmienione, Niemodlińskie Towarzystwo Regionalne, Niemodlin 2018, s. 26–27.

¹⁶ B. Czechowicz, *W historiograficznym cieniu? Czternastowieczni Piastowie z linii opolskiej między Krakowem a Pragą*, w: *Bunt wójta Alberta. Kraków i Opole we wzajemnych związkach w XIV wieku*, red. J. Rajman, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego,

przeglądem pieczęci książąt niemodlińskich, jest zaledwie drobnym krokiem na drodze ku pełnemu rozpoznaniu ich sfragistyki, którego powodzenie determinuje jak najdokładniejsza kwerenda archiwalna.

Poczet pieczęci książąt niemodlińskich otwierają sigilla należące do twórcy księstwa, czyli do Bolesława Pierworodnego. Za najstarszą wśród nich uchodziła dawniej pieczęć wyciśnięta po raz pierwszy przy dokumencie z 5 stycznia 1318 roku¹⁷. Marian Gumowski i Sylwiusz Mikucki czas jej używania wyznaczyli na lata 1318–1361¹⁸, ale władca posługiwał się nią najpewniej aż do śmierci w 1362/1365 roku. Do dziś przetrwało w różnym stanie 8 jej egzemplarzy, przy czym ostatni uwierzytelnia dyplom z datą 15 października 1357 roku¹⁹. Z opisu przedwojennych niemieckich badaczy wiadomo, że wisiała ona także przy dwóch zaginionych obecnie dokumentach z 12 listopada 1333 i 26 lutego 1337 roku²⁰, wystawionych na rzecz bożogrobców nyskich, oraz przy dyplomach z 5 stycznia 1318 i 20 listopada 1328 roku, sporządzonych odpowiednio dla cystersów lubiąskich i norbertanek czarnowąskich, których oryginały przetrwały, co prawda, zawieruchy dziejowe, ale po pieczęci przy pierwszym pozostały jedynie otwory w zakładce pergaminu²¹, przy drugim zaś sznurki splecione z żółto-brązowych nici²². Jest to okrągła i stosunkowo duża, bo mająca ok. 74 mm średnicy, pieczęć herbowa, na której wyobrażono pochyloną w prawą heraldycznie stronę gotycką tarczę z wizerunkiem opolskiego orła, a nad jej lewym narożnikiem, zwrócony także w prawo, turniejowy kulbłowy hełm rycerski ozdobiony ułożonym na kształt wachlarza pióropuszem.

Kraków 2013 (Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, nr 133, Studia Historica, nr 13), s. 76 i il. 11.

¹⁷ AP Wrocław, Rep. 91, nr 184 (194). Pieczęć się nie zachowała, ale znamy ją z opisów z czasów, gdy jeszcze przy nim wisiała. Wynika z nich, że był to ten sam typ pieczęci, którą uwierzytelnione zostały wszystkie inne dokumenty wystawione przez księcia po 5 stycznia 1318 r.; zob. tzw. inwentarz Jarricka, AP Wrocław, Rep. 91, nr 194 („Das herzog. Siegel, Schild mit d. Schles. Adler, Helm und Pfauenschweif [...] hängt an grünseidner Fadenschnur”); *Regesten zur schlesischen Geschichte* (dalej: SR). 1316–1326, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1898 (CDSil, Bd. 18), nr 3747 („grosse Helm- und Schildsiegel mit einem Adler”).

¹⁸ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 259, 430 (nr 49); S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 462.

¹⁹ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 162 (65k); Rep. 85, nr 4 (7); Rep. 91, nr 185 (195), 186 (196), 189 (199), 193 (203), 194 (204); Národní archiv v Praze (dalej: NA Praha), Archiv České koruny (dalej: AČK), nr 118.

²⁰ Zob. AP Wrocław, Rep. 103, nr 63, 67 (w inwentarzu Jarricka); SR. 1327–1333, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1903 (CDSil, Bd. 22), nr 5269; SR. 1334–1337, hrsg. K. Wutke, H. Bellee, Breslau 1923 (CDSil, Bd. 29), nr 5844. Pieczęć, określona przez Jarricka jako „bekannten Siegel”, zawieszona była przy obu dokumentach na sznurach, przy starszym w kolorze zielonym, a przy młodszym – w czerwonym.

²¹ AP Wrocław, Rep. 91, nr 184 (194). Zaginiona dziś pieczęć była przywieszona do dokumentu za pomocą sznurka splecionego z zielonych nici, zob. wcześniej, przyp. 17.

²² AP Wrocław, Rep. 71, nr 17 (19); W. Wattenbach, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1857 (CDSil, Bd. 1), s. 32; SR. 1327–1333..., nr 4773.

Ten ostatni wchodzi na otok, oddzielony od pola pieczęci pojedynczą linią perełkową, rozdzielając na dwie części tekst, rytu literami majuskuły gotyckiej, legendy w brzmieniu: + S(igillum) BOL(eslai) D(e)I GR(aci)A DVCIS VALKINBERGENSIS ★ + /. Tło pola pieczęci wypełnia kunsztowny roślinny motyw dekoracyjny w postaci wijących się gałązek z liśćmi i pąkami (fot. 1)²³.

Dobór motywów tworzących napieczętno wyobrażenie oraz sposób ich projekcji wykazują wyraźne analogie do współczesnych pieczęci Alberta, księcia strzeleckiego (pieczęć z lat 1321–1342)²⁴, oraz Władysława, księcia bytomsko-kozielskiego (pieczęć z lat 1317–1340)²⁵. Inspiracją dla wszystkich trzech, licząc również pieczęć Bolesława niemodlińskiego, były bez wątpienia sigilla należące do ich bezpośrednich ascendentów, tj. Bolesława I, który taki właśnie typ pieczęci herbowej, z pochyloną ukośnie tarczą przykrytą hełmem ozdobionym klejnotem z piór, wprowadził u Piastów opolskich – i w ogóle na Śląsku – bodajże najwcześniej, bo w 1279 roku, posługując się nim odąd konsekwentnie aż do 1304/1308 roku²⁶, oraz Kazimierza bytomskiego, który z kolei tożsamy kompozycyjnie wizerunek eksponował na najstarszej swojej pieczęci z 1281 roku²⁷. Ten sam schemat manifestacji treści heraldycznych zastosował na pieczęciach z lat 1293–1298 także najmłodszy z synów Władysława, książę raciborski Przemysław²⁸.

Omówiony wizerunek napieczętny, charakterystyczny dla górnośląskich Piastów, aczkolwiek niejedyny, jakiego używali u schyłku XIII i w pierwszej połowie XIV wieku, zdominował całkowicie sfragistykę książąt opolskich z linii niemodlińskiej. Po ten sam schemat wyobrażeniowy, co na pieczęci Bolesława Pierworodnego, sięgnęli wszak jego dwaj młodszy synowie, Wacław i Henryk. Sigillów najstarszego, Bolesława, nie znamy. Do czasów współczesnych nie przetrwał żaden odcisk pieczęci Wacława. Przy jedynym, według mego

²³ Fotografię tej pieczęci opublikował M. Gumowski (*Pieczęcie...*, tabl. 104, nr 49), natomiast jej odrys H. Praschma (*Geschichte der Herrschaft Falkenberg...*, strona nlb. przed spisem treści) i T. Sadowski (*Książęta opolscy...*, s. 104). Opis wizerunku, wraz z odczytem legendy, zob. M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 430 (nr 49); S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 462.

²⁴ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 463, 548 (nr 185). Jej fotografię zob. tamże, tabl. 136, nr 185; M.A. Klemenski, *Albert, książę strzelecki (ok. 1300–1370/71)*, Avalon, Kraków 2017, fot. przed s. 29.

²⁵ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 429 (nr 41).

²⁶ P. Pfothenhauer, *Die schlesischen Siegel...*, s. 11 i tabl. 7, nr 42–44; H. Nehmiz, *Die Siegel...*, s. 96–97, 100; M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 426 (nr 18) i tabl. 91, nr 18; Z. Piech, *Ikonografia...*, s. 86; M.L. Wójcik, *Dokumenty...*, s. 302–303; T. Sadowski, *Książęta opolscy...*, s. 201–202. Ze zbliżonego okresu, tj. z lat 1283–1293, pochodzą dwie różne pieczęcie tego samego typu należące do Bolka I Surowego, księcia świdnickiego, zob. P. Pfothenhauer, *Die schlesischen Siegel...*, s. 6 i tabl. 3, nr 18–19; H. Nehmiz, *Die Siegel...*, s. 101, 106.

²⁷ P. Pfothenhauer, *Die schlesischen Siegel...*, s. 10 i tabl. 6, nr 39; H. Nehmiz, *Die Siegel...*, s. 151–151a; Z. Piech, *Ikonografia...*, s. 86; M.L. Wójcik, *Dokumenty...*, s. 248.

²⁸ P. Pfothenhauer, *Die schlesischen Siegel...*, s. 12 i tabl. 7, nr 47; H. Nehmiz, *Die Siegel...*, s. 159–160; Z. Piech, *Ikonografia...*, s. 86; M.L. Wójcik, *Dokumenty...*, s. 200.

rozeznania, zachowanym dziś w oryginale jego dokumencie (*Nos igitur Wenceslaus dei gracia dux falkinbergensis*), datowanym 12 lutego 1369 roku, którego formuła koroboracyjna zapowiada użycie pieczęci wystawcy („In cuius rei testimonium et evidenciam pleniorum presentes fieri et nostri sigilli munimine iussimus communiri”), pozostał tylko sznurek spleciony z granatowo-brązowych nici²⁹. Szczęśliwie dla sfragistyków pieczęć księcia, najpewniej jedyną, której używał w czasie swoich kilkuletnich rządów sprawowanych po śmierci ojca, opisał i reprodukował na podstawie jakiegoś egzemplarza z 1368 roku S. Mikucki w trzecim tomie przedwojennej *Historii Śląska...*³⁰. Było to okrągłe *sigillum* o nieznanej nam niestety średnicy (badacz nie podał jego wymiarów), w którego polu umieszczono pochyloną w prawą stronę tarczę gotycką, a nad jej lewym narożnikiem hełm rycerski, zwrócony w prawo, ozdobiony powiewającą z tyłu za nim chustą i zwieńczony wachlarzowatym klejnotem z pawich piór. Na tarczy wyobrażono opolskiego orła, z głową skierowaną w prawo, a tło pola pieczęci wypełniono gwiazdami. W otoku, oddzielonym od pola pieczęci linią perełkową, wyryto literami majuskuły gotyckiej napis, częściowo zniszczony wskutek ubytków wosku: + SIGILLVM • WENCESSLAII • DVCIS • VALKII[NBERGEN]SIS (fot. 2).

Niemal identyczną pieczęcią posługiwał się także Henryk, tytułujący się księciem niemodlińskim (*dux Falkinbergensis, Herzog und Herr bzw. Falkenberg*), a u schyłku życia również strzeleckim (*dux Falkenbergensis et Strelitzensis dux*). Zachowały się cztery jej odciski z lat 1373–1381³¹, ale w historiografii znany jest tylko jeden, pochodzący z 1381 roku, którego gipsowy odlew opublikował S. Mikucki³². Porównując reprodukcję z ocalałymi oryginałami, nie sposób nie dostrzec, że do sporządzenia odlewu posłużył najpewniej egzemplarz wiszący do dziś przy dokumencie z datą 26 maja 1381 roku³³. Pieczęć Henryka, o średnicy ok. 70 mm, od *sigillum* używanego przez jego

²⁹ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 55 (29d).

³⁰ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 463, 549 (nr 188) i tabl. 137, nr 188.

³¹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu (dalej: AAd. Wr.), Dokumenty kolegiaty w Głogówku, 24 II 1379, 24 II 1380; AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia (dalej: DmWr.), nr 555; Rep. 84, nr 102 (129). Nie ma wątpliwości, że pieczęć Henryka, choć nie wiadomo, czy ta sama, uwierzytelniała także dokument z 5 maja 1371 r., wystawiony przez niego wspólnie z Bolesławem III, księciem opolskim, po której dziś zachowało się jedynie nacięcie w pergaminie. Przetrwowało natomiast uszkodzone *sigillum* Bolesława III, wyobrażające hełm rycerski i stojącego na nim, sprofilowanego w prawą stronę, górnośląskiego orła zrywającego się do lotu, zob. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Opolu (dalej: WBP Opole), sygn. IV-16 rkp; *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku / Regesty listin uložených v Horním Slezsku*, t. 3: (1451–1471), red. A. Barciak, K. Müller, Archiwum Państwowe w Katowicach, Archiwum Państwowe w Opolu, Zemský archiv v Opavě, Katowice–Opava–Opole 2017, nr 6 (s. 15).

³² S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 463, 549 (nr 189) i tabl. 137, nr 189.

³³ AP Wrocław, Rep. 84, nr 102 (129).

starszego brata odróżniają tylko drobne detale wizerunku, damascenowane, inspirowane przypuszczalnie pieczęcią ojcowską, wypełnienie tła pola pieczętnego oraz liternictwo i – co zrozumiałe i oczywiste – treść otokowej legendy: + SIGILLVM • HEINRICI • DVCIS • FALKINBERGENSIS³⁴ (fot. 3). Władca używał jej najpewniej do śmierci w 1382 roku.

Swoisty dla tradycji sfragistycznej książąt niemodlińskich typ pieczęci herbowej otwiera, jak wiadomo, pieczęć Bolesława Pierworodnego z 1318 roku, przez długi czas uznawana, co już wyżej sygnalizowano, za najstarsze w ogóle *sigillum* należące do przedstawicieli założonej przez jej dysponenta linii Piastów. Nie dostrzegano jednak wcześniejszej, wzmiankowanej sporadycznie przez badaczy niemieckich, pieczęci herbowej księcia, wprowadzonej pełniej do obiegu naukowego dopiero w latach 90. XX wieku, której jedyny znany odcisk uwierzytelnia dokument wystawiony 27 marca 1414 roku przez radę i ławę miejską Głogówka³⁵. Pieczęć, okrągła, mająca ok. 34 mm średnicy, reprezentuje także typ herbowy, ale w odróżnieniu od swojej następczyni jest bardzo oszczędna w formie i treści. Co prawda, jej powierzchnia jest dziś nieco zatarta, z drobnymi wyszczerbieniami wosku na krawędzi, ale samo wyobrażenie jest bardzo czytelne. W polu pieczęci, którego tła nie wypełnia żaden motyw dekoracyjny, widnieje ustawiona na wprost tarcza wczesnogotycka z wizerunkiem opolskiego orła zwróconego w lewą stronę. Problemy z odczytem, ze względu na zły stan zachowania niektórych liter, stwarza natomiast legenda, ryta majuskułą gotycką z elementami pisma uncjalnego, oddzielona od pola pieczęci pojedynczą ciągłą linią otokową. Jej lekcja brzmi: + S(*igillum*) BOL(*eslai*) DVCIS NEMODLIMEN(*sis*)³⁶ (fot. 4).

Nie sposób definitywnie rozstrzygnąć, czy *sigillum* to było jedyną pieczęcią władcy w pierwszych latach jego rządów, czy też, używane równolegle z reprezentacyjną pieczęcią większą, zarezerwowaną dla dokumentacji prawnej wyższej rangi, pełniło funkcję pieczęci mniejszej, wykorzystywanej w praktyce średniowiecznych kancelarii do uwierzytelniania dokumentów o mniej uroczystym charakterze. Z blisko czteroletniego okresu między 27 marca 1314 roku, z którego pochodzi starsza (mniejsza) pieczęć księcia

³⁴ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 463, 549 (nr 189).

³⁵ AP Wrocław, Rep. 91, nr 165 (175). Pieczęć tę wzmiankowano w: SR. 1301–1315, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1892 (CDSil, Bd. 16), nr 3394; H. Wendt, *Das Falkenberger Land...*, s. 10. W historiografii polskiej do obiegu naukowego wprowadził ją M.L. Wójcik (*Podział...*, s. 144–151), jednak chyba nie dość skutecznie, skoro dekadę później nie została uwzględniona w syntetycznym opracowaniu poświęconym sfragistyce górnośląskich Piastów przez P. Stanke (*Pieczęcie...*, s. 115–117). Fotografii i opis pieczęci, jednak z błędnym odczytem legendy, opublikowała A. Paszkowska, *Zamek w Niemodlinie...*, s. 29; A. Paszkowska-Witkowska, *Zamek w Niemodlinie...*, s. 25.

³⁶ M.L. Wójcik, *Podział...*, s. 146–148. Tymczasem A. Paszkowska (*Zamek w Niemodlinie...*, s. 29; A. Paszkowska-Witkowska, *Zamek w Niemodlinie...*, s. 25) czyta błędnie: NEMODLINEM.

Bolesława, a 5 stycznia 1318 roku, kiedy odnotowano po raz pierwszy użycie pieczęci młodszej (większej), nie znamy żadnego dokumentu wystawionego przez księcia Bolesława. Nie byłoby więc w zasadzie przeszkód, by ewentualną datę sprawienia tłoka pieczęci większej przesunąć wstecz. Z takim rozwiązaniem koliduje jednak brak jakichkolwiek śladów posługiwania się starszym typem pieczęci po roku 1318. Zasadnicze wątpliwości co do stosowania w tym samym czasie obu interesujących nas sigillów budzi pojawiająca się na nich tytułatura władcy. Przypomnijmy, że na pieczęci z 1314 roku książę został odnotowany w legendzie jako DVX NEMODLIMEN(sis), natomiast na młodszej, z 1318 roku, figuruje jako DVX VALKINBERGENSIS. Pierwszy zapis jest zgodny z pierwotną nomenklaturą nazwy stolicy księstwa (*Nemodlim*, *Nemodlin*), spotykaną w źródłach już od 1224 roku³⁷, natomiast drugi, będący następstwem kolonizacji na prawie niemieckim (*Falkinberg* i *Falkenberg*), pojawił się w 1290 roku³⁸. Jeszcze w *Księdze uposażenia diecezji wrocławskiej*, spisanej najpóźniej w 1305 roku, obie formy stosowano zamiennie (*Nemodlim alias Falkenberg*)³⁹, ale wkrótce później słowiańska została skutecznie wyparta przez niemiecką, konsekwentnie używaną w intytulacji wszystkich zachowanych dokumentów Bolesława Pierworodnego⁴⁰. Językowa rozbieżność w nazwie miejscowości między legendą na pieczęci z 1314 roku (*dux nemodlimensis*) a książęcą tytułaturą w uwierzytelnionym nią dokumencie (*dominus [...] illustris dux falkinbergensis*) zdaje się więc sugerować, że mamy do czynienia z *sigillum* powstałym u zarania samodzielnych rządów Bolesława, jedynym, jakiego używała książęca kancelaria, zastąpionym po kilku latach nową reprezentacyjną pieczęcią większą, z uaktualnioną nazwą rezydencjonalnego ośrodka władcy⁴¹. Co prawda, w koroboracji dyplomu z 20 listopada 1328 roku *sigillum* z lat 1318–1363/1365 zostało nazwane wprost – jedyny zresztą raz w okresie całego panowania księcia – pieczęcią większą (*nostrum maius*

³⁷ SUB, Bd. 1, nr 249, 291; Bd. 2, nr 240 (tutaj wyjątkowo jako *Nyemil*), 428; Bd. 3, nr 317; Bd. 6, nr 174, 175.

³⁸ SUB, Bd. 5, nr 479.

³⁹ *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, hrsg. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889 (CDSil, Bd. 14), s. 98; I. Panic, *Iste sunt ville circa... Z badań nad „Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis”*, „Wiek Stare i Nowe” 2001, 2, s. 53, przyp. 7.

⁴⁰ Władca występował w dokumentach najczęściej jako *dux Falkinbergensis* (*Walkinbergensis*), niekiedy wzbogacając tytułaturę o władztwo wieluńskie (*dominus Welunensis*), a tylko jeden raz, w akcie hołdowniczym złożonym Janowi Luksemburskiemu w dniu 18 lutego 1327 r., odwołał się także do związków z księstwem opolskim (*dux Opuliensis et dominus in Valchenberch*), zob. AP Wrocław, Rep. 4f, nr 162 (65k); Rep. 71, nr 17 (19); Rep. 85, nr 4 (7); Rep. 91, nr 165 (175), 184 (194), 185 (195), 186 (196), 189 (199), 193 (203), 194 (204); Rep. 103, nr 63, 67 (oba zaginione, znane z inwentarza Jarricka); NA Praha, AČK, nr 118.

⁴¹ J. Horwat (*Księstwo opolskie...*, s. 61, przyp. 5) zasugerował objęcie rządów w księstwie niemodlińskim przez Bolesława Pierworodnego już w latach 1301–1305, na ten czas przesuwając też powstanie pieczęci znanej z 1314 r. Pogląd ten nie ma jednak uzasadnienia.

sigillum)⁴², co oznacza, że posługiwano się wówczas także pieczęcią mniejszą, ale tę ostatnią upatrywać należy najpewniej w równolegle stosowanej w praktyce kancelaryjnej pieczęci kontrasigillacyjnej.

W historiografii wzmiankuje się dwa kontrasigilla herbowe używane przez Piastów niemodlińskich, z których pierwsze, należące do Bolesława Pierwotnego, znane było z 1321 roku, natomiast drugie, będące własnością Henryka, odnotowano w 1381 roku⁴³. Tymczasem przeprowadzona przeze mnie kwerenda źródłowa wykazała, że Bolesław używał nie jednego, jak sądzono, ale dwóch różnych typów okrągłej pieczęci kontrasigillacyjnej, wykazujących między sobą podobieństwo w zakresie heraldycznego wyobrażenia, ale różniących się wielkością, szczegółami wizerunku i treścią otokowego napisu. Starsza z nich, widniejąca na odwrociu pieczęci większej z lat 1321–1325, mająca 30 mm średnicy, przedstawia tarczę herbową orientowaną na wprost, z wyobrażeniem opolskiego orła zwróconego w prawą stronę. W legendzie napis ryty majuskułą gotycką, z zastosowaniem licznych abreviacji, w brzmieniu: + S(*igillum*) BOL(*eslai*) D(*e*)I GR(*aci*)A DVCIS D(*e*) FALKI(*n*)B(*er*)G⁴⁴ (fot. 5). Młodsza, nieco mniejsza od poprzedniej, bo o średnicy 23 mm, zachowana na odwrociu pieczęci z 1357 roku, z częściowo zatartą powierzchnią odcisku i z drobnymi ubytkami wosku, eksponuje także tarczę na wprost z nałożonym na nią opolskim orłem, ale ten ostatni ma głowę skierowaną w lewo. W otoku majuskułny napis skrócony za pomocą suspensji i kontrakcji: + S(*igillum*) • BOL(*eslai*) • DVCIS • FALKI(*n*)B(*er*)G(*ensis*)⁴⁵ (fot. 6). Była ona używana też jako pieczęć główna, *sigillum minus*. W takim właśnie charakterze spotykamy ją przy dokumentach z 2 października 1355 (wystawionym wspólnie z książętami Konradem oleśnickim, Kazimierzem cieszyńskim, Bolkiem opolskim i Janem oświęcimskim) i 29 grudnia 1359 roku⁴⁶.

Z opisów niemieckich archiwistów i wydawców źródeł wiadomo, że kontrasigilla księcia Bolesława wyciśnięto również na rewersie niezachowanych dziś egzemplarzy pieczęci większej uwierzytelniającej dokumenty z 5 stycznia 1318 i 20 listopada 1328 roku oraz na odwrociu tej samej pieczęci przy zaginionym dyplomie z 23 lutego 1337 roku⁴⁷. Niestety, w żadnym przypadku nie opisano

⁴² AP Wrocław, Rep. 71, nr 17 (19).

⁴³ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 462–463, 548 (nr 186).

⁴⁴ AP Wrocław, Rep. 85, nr 4 (7); Rep. 91, nr 193 (203), 194 (204). Niepełny, bo pozbawiony informacji o wymiarach, opis tej pieczęci na podstawie egzemplarza z 1321 r. zamieścił S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 462–463, 548 (nr 186). Jej reprodukcję zob. tamże, tabl. 136, nr 186.

⁴⁵ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 162 (65k).

⁴⁶ NA Praha, AČK, nr 488, 709.

⁴⁷ AP Wrocław, Rep. 71, nr 17 (19) (pieczęć zaginiona); Rep. 91, nr 184 (194) (pieczęć zaginiona); Rep. 103, nr 67 (dokument zaginiony); inwentarze Jarricka (AP Wrocław, Rep. 71, nr 19; Rep. 91, nr 194; Rep. 103, nr 67); *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, nr 31 (s. 32); SR. 1316–1326..., nr 3747; SR. 1327–1333..., nr 4773; SR. 1334–1337..., nr 5844.

ich dokładniej, informując tylko, że mamy do czynienia z pieczęcią odwrocia (*Rücksiegel*). O ile w odniesieniu do pierwszej, z 1318 roku, można z dużą dozą prawdopodobieństwa zakładać, że chodziło o pieczęć tożsamą z tą, jaką znamy z lat 1321–1325, o tyle w przypadku pozostałych pewności takiej mieć już nie można, gdyż do kontrasigillacji posłużyć mógł zarówno starszy, jak i młodszy typ interesującej nas pieczęci.

Nie ma wątpliwości, że Bolesławowe *contrasigilla* wzorowały się na pieczęciach z lat 1301–1312, pełniących tę samą funkcję kancelaryjną, a należących do Bolesława I opolskiego⁴⁸. Po identyczny wzór, utrwalający tradycje sfragistyczne i heraldyczne opolskich Piastów, sięgnął też Henryk niemodliński. Jego pieczęć kontrasigillacyjna znana jest w literaturze, jak już sygnalizowano, tylko z jednego, w dodatku słabo zachowanego, odcisku z 1381 roku, o którym S. Mikucki potrafił powiedzieć tylko tyle, że „przedstawia w tarczy orła w prawo, [a – M.L.W.] napis zupełnie nieczytelny”⁴⁹. Żałować należy, że pieczęci tej badacz nie reprodukował. Kwerenda archiwalna nie wykazała bowiem żadnej pieczęci władcy z 1381 roku, na odwrociu której widniałoby wspomniane przez niego *contrasigillum*. Nie ma go na rewersie omówionego tu wcześniej egzemplarza pieczęci większej z 26 maja 1381 roku⁵⁰. Jedyna zachowana z tego roku pieczęć z wizerunkiem odpowiadającym podanemu wyżej lakonicznemu opisowi wisi, co prawda, przy dokumencie z datą 19 czerwca 1381 roku, ale nie w charakterze *contrasigillum*, tylko pieczęci głównej (większej)⁵¹. Uwierzytelnia ona również, ale znów jako pieczęć główna, przywilej książęcy z 28 listopada 1369 roku wystawiony dla miasta Wrocławia⁵². Jako *contrasigillum* pojawia się tylko raz, na odwrociu pieczęci z 24 lutego 1379 roku⁵³. Mamy więc najpewniej do czynienia – tak jak w przypadku Bolesława Pierworodnego – z pieczęcią mniejszą, która w średniowiecznej praktyce kancelaryjnej była nierzadko wykorzystywana jako pieczęć kontrasigillacyjna. Na takie rozwiązanie zdaje się wskazywać, aczkolwiek tylko pośrednio, koroboracja dokumentu z 9 marca 1373 roku, zapowiadająca użycie do jego uwierzytelnienia

⁴⁸ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 548 (nr 178) i tabl. 135, nr 178; H. Nehmiz, *Die Siegel...*, s. 99–100; M.L. Wójcik, *Dokumenty...*, s. 305–306.

⁴⁹ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 463.

⁵⁰ AP Wrocław, Rep. 84, nr 102 (129).

⁵¹ AP Wrocław, Rep. 107, nr 25. Data wystawienia dokumentu („feria quarta infra octavas sacri corporis Christi Anno Domini MCCCLXXX primo”) została błędnie rozwiązana przez R. Stelmacha (*Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, Wrocław–Racibórz 2014, nr 4100) jako 18 czerwca 1381 r.

⁵² AP Wrocław, DmWr., nr 491.

⁵³ AAd. Wr., Dokumenty kolegiaty w Głogówku, 24 II 1379. Pieczęcią tą, dziś zaginioną, mógł być również uwierzytelniony dokument z 5 maja 1371 r., wystawiony przez Henryka wspólnie z Bolesławem III opolskim – WBP Opole, sygn. IV-16 rkp. Zob. też wcześniej, przyp. 31.

książęcej pieczęci większej (*sigillum nostrum maius*)⁵⁴, sugerująca tym samym istnienie także pieczęci mniejszej.

Wszystkie trzy odciski tej okrągłej, niewielkiej, bo mającej zaledwie 22 mm średnicy, pieczęci zachowały się w nie najlepszym stanie. Powierzchnia najmłodszego, z 1381 roku, jest w dużym stopniu zatarta, a legenda całkowicie zniszczona, co zdaje się potwierdzać domysł, że chodzi o *sigillum* skatalogowane przez S. Mikuckiego, którego legenda była nieczytelna. Najstarszy, z 1367 roku, ma zniekształcone niektóre litery, najpewniej na skutek słabej siły nacisku tłoka na wosk lub zbyt pospiesznego jego użycia, co uniemożliwia rekonstrukcję pełnej lekcji otokowej inskrypcji. Najbardziej czytelny, mimo zatarcé napisu, zwłaszcza w incipicie, jest dziś odcisk z 1379 roku. W polu pieczęci wyobrażono, zgodnie z podanym przez S. Mikuckiego opisem, tarczę herbową na wprost, z wizerunkiem opolskiego orła z głową zwróconą w prawą stronę. W legendzie, rytej literami majuskuły gotyckiej, na podstawie kształtu zachowanych pojedynczych liter oraz zajmowanej przez pozostałe powierzchnie, można się domyślać zapisu w brzmieniu: + S(*igillum*) • HENRICI • DVC(is) • FALKIN(*bergensis*) (fot. 7a–c).

Wśród pieczęci omawianej linii Piastów spotykamy także jedno *sigillum* książęcej niemodlińskiej, którego dysponentką była Eufemia, córka Henryka VI wrocławskiego, małżonka Bolesława Pierworodnego⁵⁵. Jest to zabytek o tyle ciekawy, że znaleziska pieczęci należących do żon władców śląskich są stosunkowo nieliczne, co wynika z faktu, że nie każda władczyni miała potrzebę aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym, wyrażającą się w wystawianiu dokumentów i ich pieczętowaniu⁵⁶. Badaczom udało się zinwentaryzować 23 pieczęcie należące do 17 książęcych śląskich⁵⁷. Nie wszystkie wzbudzały przy tym jednakowe ich zainteresowanie. Szczególnym wzięciem cieszyły się na ogół sigilla najstarsze, trzynastowieczne, natomiast wśród późniejszych uwagę przykuwały zwłaszcza pieczęcie książęcej świdnickiej Agnieszki, w tym najbardziej reprezentacyjna, sprawiona dopiero po śmierci małżonka,

⁵⁴ AP Wrocław, DmWr., nr 555.

⁵⁵ AP Wrocław, Rep. 71, nr 29 (31a).

⁵⁶ S. Rossignol, *The Authority and Charters Usage of Female Rulers in Medieval Silesia, c. 1200–c. 1330*, "Journal of Medieval History" 2014, 40, 1, s. 63–84; A. Teterycz-Puzio, *...domina et princeps... Władza książęcych na ziemiach polskich w XIII w. w świetle dokumentów*, w: *Kobieta i władza w czasach dawnych*, red. B. Czwojdrak, A.A. Kluczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 199–215; Z. Piech, *Sigillum reginae totius regni Poloniae. Pieczęć królowej Jadwigi, żony Władysława Łokietka*, w: *Władztwo Władysława Łokietka. 700-lecie koronacji królewskiej*, red. W. Fałkowski, P. Tyszka, Arx Regia, Warszawa 2022 (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i Materiały, 12), s. 331.

⁵⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 294–304; Z. Piech, *O średniowiecznej sfragistyce i heraldyce książęcej na Śląsku*, Kw. Hist. 1992, 99, 3, s. 8.

Bolka II Małego, w 1368 roku⁵⁸. Tymczasem pieczęć Eufemii niemodlińskiej, choć wzmiankowana już w XIX wieku⁵⁹, jako jedyna spośród zestawionych przez M. Gumowskiego pieczęci śląskich książęcych z lat 1208–1383 nie została przez niego nawet opisana. Sfragistyk nie znał jej, zdaje się, z autopsji, gdyż ograniczył się jedynie do podania roku, z którego pochodziła, i fragmentu otokowego napisu z nazwą stolicy księstwa („DE FALKEBRK”), powołując się na wcześniejszą literaturę niemiecką, w której została ona odnotowana, wprawdzie bez deskrypcji napieczętnego wizerunku, ale z pełnym odczytem

⁵⁸ Spośród prac podejmujących problematykę pieczęci książęcych śląskich pozwolę sobie zwrócić uwagę na najnowsze, mianowicie: A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Wrocław 1991, s. 79–80 i ryc. 79–80, 85, 102 (pieczęcie Jadwigi śląskiej, Agnieszki świdnickiej, Eufrozyny oświęcimskiej i Matyldy głogowskiej); M. Kaganiec, *Heraldyka Piastów śląskich 1146–1707*, Muzeum Śląskie, Katowice 1992, s. 136–157 (autorka omówiła wyłącznie pieczęcie herbowe); J. Pakulski, *Zaginiona pieczęć książęcej mazowieckiej Perejasławy z 1276 r. a trzynastowieczne sigilla książęcych Polski dzielnicowej*, w: *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, przy współpracy Z. Górczaka i in., Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2000 (Publikacje Instytutu Historii UAM, 33), s. 247–262 (tutaj mowa o pieczęciach Jadwigi śląskiej, Wioli opolskiej i Anny Przemyślidki); P. Wiszewski, *Średniowieczne księżne śląskie wobec świata – świadectwa sfragistyczne*, w: *Kobieta – śmierć – mężczyzna*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań 2003 (Funeralia lednickie, 5), s. 149–157 (w pracy omówiono pieczęcie pięciu książęcych: Jadwigi śląskiej, Anny Przemyślidki, Eufrozyny oświęcimskiej oraz Beatrycze i Agnieszki świdnickich); M. Chmielewska, *Pieczęcie Agnieszki, książęcej świdnickiej (1338–1392)*, „Wieki Stare i Nowe” 2005, 4, s. 74–90; I. Matejko, *Herby rodowe jako przejaw migracji małżeńskich na pieczęciach książęcych legnicko-brzeskich*, w: *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Neriton, Warszawa 2011, s. 19–28; Taż, *Książęta, pieczęcie i władza. Studium ze sfragistyki Piastów legnicko-brzeskich*, DiG, Warszawa 2016 (w pracy omówiono 12 pieczęci książęcych z linii legnicko-brzeskiej); A. Muszyńska, *Ideologia władzy w sfragistyce polskich książęcych sprawujących rządy opiekuńcze na wybranych trzynastowiecznych przykładach*, w: *Ideologia i rytuały władzy w średniowieczu. Materiały studencko-doktoranckiej konferencji naukowej, Uniwersytet Warszawski, 15–16 maja 2010*, red. L. Jurek i in., Sekcja Mediewistyczna SKNH UW, Warszawa 2011, s. 57–58, 60–61 (o pieczęci Wioli opolskiej); A. Pobóg-Lenartowicz, *Energiczne, władcze, pobożne. Książniczki i książęcy opolskich portret (prawie) własny*, Wydawnictwo Nowik Sp.j., Opole 2016, s. 64–67 (tylko pieczęcie linii opolskiej); S. Rossignol, *The Authority...*, s. 63–84 (tutaj o dokumentach i pieczęciach Wioli opolskiej, Jadwigi śląskiej, Anny Przemyślidki, Beatrycze świdnickiej, Matyldy głogowskiej, Anny wrocławskiej i Kunegundy Łokietkówny, żony Bernarda świdnickiego); Z. Piech, *Studia nad legendą pieczęci Piastów*, «Sfragističnij Šoričnik» 2016, 6, s. 226–228 (o pieczęci Wioli opolskiej); Tenże, *Sigillum reginae...*, s. 345–346 (pieczęć Matyldy głogowskiej), 349–352 (pieczęcie Elżbiety legnickiej, żony Henryka V Grubego, i Kunegundy Łokietkówny); J.R. Sobel, *Proroctwo legnickiej tragedii? Głos w dyskusji nad symboliką pieczęci książęcej Anny Przemyślidki*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2021, 76, 3, s. 31–57. We wszystkich przywoływana jest starsza literatura tematu.

⁵⁹ W. Wattenbach, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, s. 45.

legendy⁶⁰. Dopiero przed dekadą zwróciła ona uwagę Bogusława Czechowicza, który zamieścił jej fotografię i opis, przy czym popełnił kardynalny błąd, przypisując ją żonie Wacława niemodlińskiego, późniejszej małżonce Bolka III, księcia ziębickiego, a więc synowej i imienniczce Eufemii Starszej⁶¹. Źródłami owej pomyłki są prawdopodobnie źle odczytana data wystawienia dokumentu oraz niedokładna lektura jego treści. Zdaniem badacza dyplom datowano 10 listopada 1388 roku, a zatem 4 lata po śmierci Eufemii wrocławskiej (zmarła w lutym lub 21 marca po 1384 roku)⁶². Wprawdzie stwierdził on, że Eufemia żyła jeszcze w 1393 roku⁶³, ale mamy tu najpewniej do czynienia z „lierówką”. Po raz ostatni jako osoba żyjąca księżna pojawiła się bowiem w wystawionym i uwierzytelnionym przez siebie dyplomie z datą 10 listopada 1383 roku („Anno domini millessimo CCC LXXXIII proxima feria tertia ante festum sancti Martini pontificis”) – tym samym, który Czechowicz datował omyłkowo na 10 listopada 1388 roku⁶⁴. Wbrew badaczowi nie może tu być mowy o Eufemii ziębickiej, albowiem wystawczyni, tytułująca się księżną niemodlińską i panią na Głogówku (*nos Eufemia dei gracia princeps falkinbergensis et domina civitatis Glogouie Superioris*), zatwierdziła nadania, jakie podczas pobytu w niewoli w Ziębicach poczynił na rzecz prepozyta i klasztoru w Czarnowasach jej zmarły mąż, książę niemodliński Bolesław („quod illustris princeps et in signis Boleslaus beate memorie quondam dux falkinbergensis conchoralis noster legitimus tempore sue captiuitatis in Muensterberc”)⁶⁵. Zapis ten jednoznacznie wskazuje na małżonkę Bolesława Pierworodnego. Zaskakujący w intytulacji tytuł *princeps*, odnoszący się do osoby płci męskiej, użyty uprzednio na ziemiach polskich, jeśli chodzi o kobietę, jeszcze tylko przez księżną Kingę, żonę Bolesława Wstydliwego, w odniesieniu do ziemi sądeckiej⁶⁶, moż-

⁶⁰ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 295, 303 (tutaj z odwołaniem do W. Wattenbacha, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, s. 45). Zob. także: *Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960, s. 197, gdzie informacja (najpewniej znów za Wattenbachem) o wyciśnięciu pieczęci w zielonym wosku. Badacz przywołał też tę pieczęć, jednak bez podania żadnych dodatkowych informacji, w zarysie sfragistyki polskiej, zob. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966, s. 57.

⁶¹ B. Czechowicz, *W historiograficznym cieniu?*..., s. 76.

⁶² Tamże, zwłaszcza przyp. 34. O dacie śmierci Eufemii zob. K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 179; *Księżęta i księżne...*, s. 43.

⁶³ B. Czechowicz, *W historiograficznym cieniu?*..., s. 74.

⁶⁴ AP Wrocław, Rep. 71, nr 29 (31a). Warto dodać, że problem z datowaniem tego dokumentu miał także W. Wattenbach (*Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, nr 47), który jako datę jego wystawienia podał 3 listopada 1383 r. Taką też, jako ostatnie wystąpienie księżnej za życia, przyjął za nim mylnie Jasiński (*Rodowód...*, s. 179).

⁶⁵ AP Wrocław, Rep. 71, nr 29 (31a); *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, nr 47.

⁶⁶ Mowa o dokumencie fundacyjnym klasztoru w Starym Sączu z 6 lipca 1280 r. (KDM, t. 2, nr 487), w którym księżna posłużyła się tytułem w brzmieniu: *domina et princeps de Sandech*, interpretowanym jako oznaka jej samodzielnych rządów w ziemi sądeckiej w okresie panowania na tronie krakowskim Leszka Czarnego, zob. P. Żmudzki, *Studium podzielonego*

na objaśnić chyba aktualnym statusem Eufemii. Zaledwie miesiąc wcześniej Władysław Opolczyk, który wraz z synami swojego zmarłego brata, Bolesława III, przejął osierocone po bezpotomnej śmierci Henryka niemodlińskiego księstwo, zastrzegł Eufemii dożywotnie prawa do Głogówka stanowiącego jej oprawę wdowią⁶⁷. Tytuł był więc wobec młodszego pokolenia książąt opolskich, nowych panów ziemi niemodlińskiej, manifestacją niezależności książęcej, swoistą demonstracją jej pozycji jako seniorki oraz jedynej pozostającej przy życiu sukcesorki dziedzictwa męża i synów.

Pieczęć Eufemii jest okrągła, niewielka, o średnicy ok. 24 mm⁶⁸. Napieczęta majuskułna legenda, oddzielona od pola pieczęci linią perełkową, ze zniszczonymi dziś dwiema pierwszymi literami imienia dysponentki, brzmi: + S(igillum) • [EV]FEMIE • DVCISSE • D(e) • FALKE(n)B(e)RK⁶⁹ (fot. 8). Od popularnych ówczesznie trendów książęcej sfragistyki kobiecej nie odbiega jej ikonografia, nawiązująca do pieczęci Beatrycze świdnickiej, Juty ziębińskiej, Katarzyny legnickiej czy Matyldy głogowskiej⁷⁰, zwłaszcza zaś – ze względu na ukazanie dysponentki w postawie stojącej, a nie siedzącej na charakterystycznym dla tego okresu skrzyniowym tronie (*faldistorium*) – do trzech typów pieczęci popiersiowych Agnieszki świdnickiej znanych z lat 1342–1346, 1355–1368 i 1381–1391⁷¹. W polu pieczęci wyobrażono wszak popiersie władczyni z rozłożonymi na boki rękoma, w których trzyma ona niezbyt wyraźne już dziś symbole manifestujące jej pochodzenie i książęcą godność: w ręce prawej tarczę z orłem, odpowiadającym prawdopodobnie godłu rodu ojca Eufemii, czyli Piastom wrocławskim, a w lewej – hełm z klejnotem w postaci

królestwa. *Książę Leszek Czarny*, Neriton, Warszawa 2000, s. 311–312; A. Teterycz-Puzio, ... *domina et princeps*..., s. 212.

⁶⁷ Dokument Władysława Opolczyka regulujący sprawy spadkowe po książętach niemodlińskich, wystawiony 10 października 1383 r., opublikowano w: *Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach Emin Copialbuch Herzog Johannis von Oppeln und Ratibor in auszügen Mitgetheilt*, hrsg. W. Wattenbach, C. Grünhagen, Breslau 1865 (CDSil, Bd. 6), nr 17 (s. 201–203). Zob. też: J. Sperka, *Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401)*, Avalon, Kraków 2012, s. 258–259.

⁶⁸ AP Wrocław, Rep. 71, nr 29 (31a). B. Czechowicz (*W historiograficznym cieniu?*..., s. 76, przyp. 34) podaje średnicę 27 mm.

⁶⁹ Identyczną lekcję legendy, choć ze znakiem zapytania, podał W. Wattenbach (*Urkunden des Klosters Czarnowanz*..., s. 45), natomiast B. Czechowicz (*W historiograficznym cieniu?*..., s. 76) odczytywał ją jako: „S. EUFEMIE [...] CISSA [?]. FALKEBRK”.

⁷⁰ K. Stronczyński, *Pomniki*..., s. 247; M. Gumowski, *Pieczęcie*..., s. 297–299, 433–434 (nr 81) i tabl. 116, nr 81; S. Mikucki, *Heraldyka*..., s. 550 (nr 195) i tabl. 139, nr 195; A. Fudalej, *Pieczęcie księstw głogowskiego i żagańskiego*, Nowa Sól 1973, s. 47 (nr 46), 48 (nr 47); M. Kaganiec, *Heraldyka*..., s. 141; P. Wiszewski, *Średniowieczne książęne*..., s. 153 i ryc. 4; Z. Piech, *Sigillum reginae*..., s. 344–345 i fot. 4.

⁷¹ K. Stronczyński, *Pomniki*..., s. 262; M. Gumowski, *Pieczęcie*..., s. 299, 301; M. Chmielewska, *Pieczęcie*..., s. 76–77, 80, 86, 88–89 oraz fot. 1–2, 10.

zrywającego się do lotu orła w prawo, właściwym najpewniej heraldyce męża, a więc Piastom opolskim. Księżna stoi za czymś w rodzaju balustrady (może na balkoniku), którą zdradza pozioma belka u podstawy pieczęci. Ubrana jest, zgodnie z panującymi ówczesnie trendami mody, w obcisłą suknię, z dopasowanymi rękawami, obszytymi od dołu pojedynczymi rzędami guzików lub pereł sięgającymi do łokci. Dość schematyczna stylizacja głowy nie pozwala stwierdzić, czy mamy tu do czynienia z nadmiernie rozbudowanym kruselem, czyli wdowim czepcem, czy sięgającymi do ramion włosami. Nie sposób też ustalić, czy księżna używała pieczęci jeszcze za życia męża, czy sprawiła ją sobie po jego śmierci (1362/1365), czy może dopiero po zgonie ostatniego syna (1382). W przeciwieństwie do innych księżnych śląskich nie sprawowała wszak rządów opiekuńczych, ale miała, zdaje się, mocno ugruntowaną pozycję władczyni jako wdowy i matki.

Pieczęć księżnej Eufemii zamyka przegląd sigillów należących do samodzielnej linii władców niemodlińskich, ale nie wyczerpuje listy pieczęci książąt tytułujących się panami Niemodlina. Jak już bowiem sygnalizowano, intytulacja niemodlińska pojawia się także w dokumentach wystawianych przez tych z Piastów opolskich, którzy przejęli księstwo po bezpotomnej śmierci ostatniego księcia niemodlińskiego, Henryka, w 1382 roku, mianowicie: Jana Kropidłę, Bolesława IV i Bernarda, synów Bolesława III. Aż do 1400 roku, kiedy bracia ostatecznie podzielili między sobą dziedzictwo, przekazując Niemodlin i Strzelce najmłodszemu – Bernardowi, Jan posługiwał się kilkoma typami pieczęci, co wynika z faktu, że piastował wysokie godności w Kościele. Był wszak w tym stosunkowo krótkim okresie kolejno: biskupem poznańskim (1382–1384), wrocławskim (1384–1389), kamieńskim (1394–1398) i chełmińskim (1398–1402). W marcu 1389 roku otrzymał też papieską prowizję na metropolię gnieźnieńską, którą ostatecznie zmuszony był złożyć w styczniu 1394 roku na skutek oporu króla Władysława Jagiełły i kapituły gnieźnieńskiej, skutecznie utrudniających księciu objęcie archidiecezji, ale mimo to, jako arcybiskup rządzący z Opolą, wprowadził do użytku własne *sigillum*. Na pieczęciach, na których eksponował albo motyw heraldyczny w postaci opolskiego orła, albo typowe dla wyższego duchowieństwa wizerunki piesze w otoczeniu elementów architektonicznych, odwoływał się do funkcji kościelnych, ale podkreślał również swą świecką władzę w Opolu. Nie sięgał natomiast w napieczętych legendach po tytułaturę niemodlińską. Jego pieczęcie zostały dokładnie omówione w przywoływanym już tu wcześniej gruntownym studium autorstwa P. Pokory, co zwalnia z ponownego ich przeglądu w tym miejscu⁷². Warto jedynie zwrócić uwagę na *sigillum* uwierzytelniające dokument z datą 31 grudnia 1384 roku, wystawiony przez Jana Kropidłę w charakterze biskupa wrocławskiego oraz księcia opolskiego i niemodlińskiego

⁷² P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 405–423.

(*nos Johannes episcopus Wladislaiensis, dux Opoliensis, Falkinbergensis etc.*), którego wspomniany badacz nie dostrzegł⁷³. Co więcej, twierdził on, że z lat 1384–1389, a więc z okresu, gdy Jan był biskupem wrocławskim po raz pierwszy, zachował się tylko jeden odcisk jego pieczęci, znany z dokumentu z 9 lutego 1386 roku⁷⁴. Odnaleziona pieczęć jest nie tylko o 2 lata starsza, ale dodatkowo została wyciśnięta za pomocą innego tłoka, co pozwala wzbogacić liczbę typów sigillów używanych przez księcia-biskupa.

Jest to okrągła, niewielka, bo mająca ok. 30 mm średnicy, pieczęć herbowa, w której polu wyobrażono tarczę gotycką na wprost, a na niej opolskiego orła z głową skierowaną w prawą stronę. Za tarczą widoczny jest pastorał z architektonicznym nodusem i krzywaśnią ozdobioną na zewnętrznej krawędzi żabkami. W podwójnej otoczce, składającej się z linii ciągłej i łańcuszkowej, minuskulny, częściowo uszkodzony na skutek ubytków wosku, napis: • *s(igillum) ▲ iohanni[...] / ep(iscop)i : wladislaiens(is) ▲* (fot. 9). Pieczęć ta, podobna do późniejszej, ale nieco większej, bo o średnicy ok. 44 mm, mogła pełnić funkcję *sigillum minus*⁷⁵.

Tytułaturę niemodlińską w dyplomatyce stosował także Bolesław IV. W okresie rządów niedzielnych sprawowanych w Niemodlinie z braćmi, tj. w latach 1382–1400, wśród zachowanych w oryginale dokumentów władcy notujemy ją co najmniej dwukrotnie: 5 czerwca 1391 (*Wir Bolke von gotis gnadin Herczog czu Opol czu Falkinberg und Hirre czu Strelicz*) i 27 stycznia 1398 roku (*Wir Bolko von gotes gnaden Herczog czu Opol czu Falkinberg unde Herre czu Strelicz*)⁷⁶. Przy obu dyplomach zachowała się pieczęć wystawcy, ale z legendą odwołującą się wyłącznie do dziedzictwa opolskiego. Pomimo to warto się jej przyjrzeć, gdyż czyniono to w historiografii – jak dotąd – nie dość dokładnie, co zaważyło na błędnych opiniach na temat sfragistyki księcia.

Pieczęcie wyobrażają sprofilowany hełm rycerski zwieńczony klejnotem przedstawiającym ukoronowanego orła opolskiego z głową zwróconą w prawą stronę. Wyglądają na pierwszy rzut oka identycznie, toteż S. Mikucki uznał je za wyciśnięte za pomocą jednego tłoka. Co prawda, badacz nie wyartykułował tego wprost, ale stwierdził, że pieczęć, której minuskulną legendę odczytywał jako: * *sigillum * bolkonis * quarti * ducis * opoliens **, była używana przez księcia w latach 1389–1398⁷⁷. Opinię tę podzielił ostatnio P. Stanko. Dokonując przeglądu sigillów Piastów górnośląskich, w tym z linii opolskiej, zasugerował on, że omówiona przez S. Mikuckiego pieczęć jest tożsama z odciskiem uwierzytelniającym dokument z datą 10 kwietnia 1394 roku pochodzący

⁷³ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 19 (11d).

⁷⁴ P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 406–407.

⁷⁵ Nie znając tej pieczęci, jej istnienia, jako *sigillum maius* właśnie, domyślał się Pokora, zob. tamże, s. 407.

⁷⁶ AP Wrocław, Rep. 71, nr 34 (35a), 40; *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, nr 56, 68.

⁷⁷ S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 550 (nr 196).

z Archiwum Sanguszków w Sławucie⁷⁸. Żaden z tych historyków nie pokusił się, jak się wydaje, o bardziej wnikliwy ogląd pieczęci Bolesława IV, tymczasem już samo dokonanie ich pomiarów pozwala stwierdzić, że zostały wyciśnięte przy użyciu dwóch różnych typariuszy. Pieczęcie wiszące przy pergaminach z 1391 i 1394 roku mają však średnicę 34 mm, natomiast *sigillum* z 1398 roku jest o 4 mm większe. Różni je też sposób zapisu i rozplanowania otokowej legendy, w obu przypadkach rytej literami minuskuły gotyckiej i jednakowej w zakresie treści, choć z innymi rozwiązaniami abrewiacyjnymi. Na odciskach starszych brzmi ona: + sigillu(m) ✕ bolkonis ✕ quarti ✕ ducis ✕ opoliensis, i kończy się elementem dekoracyjnym w postaci wici roślinnej⁷⁹, na młodszym zaś przyjmuje formę: ★ sigillum ★ bolkonis ★ quarti ★ ducis ★ opoliens(is). Rozbieżności dotyczą również napieczętnego wizerunku. Co prawda, obie pieczęcie przedstawiają ten sam motyw ikonograficzny, który stał się przypuszczalnie głównym źródłem problemów badawczych związanych ze sfragistyką Bolesława IV, ale zarówno hełm, jak i – przede wszystkim – orzeł są zupełnie inaczej wyprofilowane. Na pieczęciach z 1391 i 1394 roku ptak ma smukłą, esowato wygiętą szyję, a zdobiąca jego głowę korona z trzema fleuronami wchodzi na otok i łączy się środkowym fleuronem, niższym od skrajnych, z krzyżykiem poprzedzającym tekst legendy. Skrzydła, głęboko wcięte w górnej części, wypełniają szczelnie niemal całe pole napieczętnie, opierając się na wewnętrznej linii otokowej. Są one zbudowane z lotek poprzetykanych piórami nitkowatymi. Hełm, na którym stoi orzeł, reprezentujący typ zwany żabim pyskiem (turniejowy), z labrami umieszczonymi po obu jego stronach, tj. z przodu i z tyłu, ma ukośnie ukształtowaną dolną krawędź dzwonu. Pole pieczęci pozbawione jest jakichkolwiek ozdób (fot. 10). Natomiast orzeł na *sigillum* z 1398 roku, tożsamym z odciskami uwierzytelniającymi trzy inne dokumenty wystawione przez Bolesława IV w latach 1397–1399⁸⁰, został wyeksponowany na polu usianym sześciopromiennymi gwiazdami. Ptak ma tutaj masywniejszą i bardziej wyprostowaną szyję. Jego głowę także zdobi wchodząca na otok korona z trzema fleuronami, ale te ostatnie są jednakowej wysokości, a dwa z nich – środkowy i heraldycznie prawy – sięgają liter eksplicitu legendy. Skrzydła, z mniej wydatnymi wcięciami w górnej części, sprawiają wrażenie mniej rozpostartych i słabiej uniesionych, co osiągnięto

⁷⁸ ANKr, Archiwum Sanguszków, dok. perg. nr 37; P. Stanko, *Pieczęcie...*, s. 116.

⁷⁹ Na podstawie pieczęci uwierzytelniającej dyplom z 10 kwietnia 1394 r. (ANKr, Archiwum Sanguszków, dok. perg. nr 37) legendę tę odczytywano niekiedy błędnie jako: sigillum • bolkonis • maius • ducis • opoliensis (AS, t. 2, s. 84, nr 71 i tabl. 3, nr 71), lub: sigillum bolkonis dei gracia ducis opolien(sis) (P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 408, przyp. 12).

⁸⁰ AP Wrocław, DmWr., nr 924, 933; Rep. 3, nr 485 (450). Ta sama pieczęć uwierzytelniała zapewne także dokument z 24 kwietnia 1399 r. ze zbiorów: AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej: ZDP), nr 34; została dziś po niej już tylko spodnia część miseczki i fragmenty niemożliwego do rozpoznania wizerunku, zob. też P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 413, przyp. 48.

dzięki zastosowaniu regularnego ich kształtu i zwartego sposobu wyprofilowania lotek, niedotykających wewnętrznej linii otokowej i niepoprzetykanych piórami nitkowatymi. Z kolei sprofilowany, zwrócony w prawą stronę, hełm turniejowy, na którym stoi orzeł, z labrami wijącymi się tylko z tyłu, ma wklęsłą dolną krawędź dzwonu (fot. 11).

Zestawiając te różnice, łatwo zauważyć, że podany przez S. Mikuckiego opis dotyczy pieczęci młodszej, natomiast P. Stanko odniósł się w swoim szkicu do pieczęci starszej, przy czym każda z nich potraktowana została jako jedyna, jakiej używał jej dysponent w interesującym nas tutaj okresie rządów. Obaj historycy zamieścili dodatkowo fotografie właściwych typów sigillów, tj. zgodnych z ich ustaleniami, ale P. Stanko – zbyt zawierzając swojemu wybitnemu poprzednikowi – nie dostrzegł, że reprodukowany przez niego egzemplarz różni się od tego, który opublikował S. Mikucki⁸¹. Nie był zresztą w tym odosobniony, albowiem – opierając się na opracowaniu S. Mikuckiego – tylko jedną pieczęć przypisali Bolesławowi IV także Małgorzata Kaganiec i Tomasz Sadowski⁸². Na długo przed S. Mikuckim w identyfikacji sigillów władcy pogubił się, jak można sądzić, również Wilhelm Wattenbach. W obu przypadkach opisał wszak poprawnie, choć bardzo ogólnie, wizerunek napieczony („ein gekrönter Adler auf einem Helm”), ale o ile prawidłowo transliterował legendę starszego *sigillum*, o tyle jej explicit, w rozwiniętej formie „opoliensis”, przypisał też inskrypcji z egzemplarza młodsze, na którym widnieje w wersji skróconej za pomocą suspensji w brzmieniu „opoliens(is)”⁸³. Podobny błąd popełnił M. Gumowski, publikując grafitową wcierkę pieczęci wyciśniętej przy dokumencie z 1399 roku. Badacz podał właściwe brzmienie jej legendy, ale średnicę pieczęci określił na 33 mm, a więc jako odpowiadającą wielkości *sigillum* znanego z lat wcześniejszych, co może sugerować, że nie dostrzegł różnicy w zakresie ich ikonografii⁸⁴.

Oprócz dwóch bardzo podobnych do siebie pieczęci hełmowo-klejnotowych – starszej, której odciski wiszą przy dyplomach z lat 1391–1394, i młodszej, uwierzytelniającej dokumenty z lat 1397–1399⁸⁵ – wzorowanych pod

⁸¹ S. Mikucki, *Heraldyka...*, tabl. 139, nr 196; P. Stanko, *Pieczęcie...*, s. 116, fot. 11.

⁸² M. Kaganiec, *Heraldyka...*, s. 107; T. Sadowski, *Książęta opolscy...*, s. 149.

⁸³ W. Wattenbach, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, s. 56, 73.

⁸⁴ M. Gumowski, *Handbuch...*, tabl. 23, nr 263 (reprodukcja w postaci grafitowej wciarki) i s. 155, nr 263 (opis). Jedyna usterka, jaka wkradła się do odczytu legendy, to mylny zapis „opolien” zamiast poprawnego „opoliens”.

⁸⁵ Mowa tu tylko o okresie współrządów Bolesława IV w księstwie niemodlińskim, albowiem po ostatecznym podziale opolskiego dziedzictwa, gdy rządy w Niemodlinie przejął Bernard, Bolesław używał tej pieczęci nadal, przypuszczalnie aż do końca swego panowania, co pozwoli zweryfikować dopiero dalsze kweryndy. Wiadomo jednak, że wyciśnięto ją jeszcze przy dokumencie z 23 maja 1420 r., zob. AP Opole, Akta miasta Opola (dalej: Am Opola), nr 10. Fotografię i opis tego egzemplarza, z błędnym odczytem zachowanego fragmentu legendy „bolconi ducis” zamiast „bolkonis quarti”, opublikowały J. Sowińska, A. Starczewska-Wojnar,

względem kompozycyjnym na pieczęciach mniejszych Bolesława II i Bolesława III⁸⁶, Bolesław IV posługiwał się także nieznanym w literaturze przedmiotu *sigillum* herbowym. Jedyne, jak dotąd, jego egzemplarz ujawniono przy przywileju z datą 9 lutego 1386 roku, wystawionym przez Bolesława wspólnie z bratem Janem, wówczas biskupem wrocławskim, których w intytulacji nazwano tylko książętami opolskimi (*duces opolienses*)⁸⁷. Pieczęć, okrągła, o średnicy ok. 28 mm, wyciśnięta w woskowej miseczce ochronnej, zachowała się w nie najlepszym stanie. Jej dolna część uległa wyszczerbieniu, a litery w eksplicie legendy są niemal całkowicie zatarte. W polu pieczęci widnieje gotycka tarcza herbowa na wprost, na której wyobrażono opolskiego orła zwróconego w prawą stronę i bez korony. Symetrycznie pośrodku zewnętrznej strony każdego boku tarczy znajduje się element dekoracyjny w postaci jakby kępki traw. W otoku niepełny na skutek uszkodzeń minuskułny napis: *s(igillum) • bolconis • qu[...po[...]*, w którym na podstawie zachowanych liter oraz ich reliktów, a także stosunku wielkości poszczególnych znaków do zajmowanej przez nie powierzchni można się domyslać lekcji w brzmieniu: *s(igillum) • bolconis • qu[arti • ducis • o]po[liensis]* (fot. 12).

Jak widać, pieczęć powieliła w zakresie treści i kompozycji tradycyjne dla linii Piastów opolskich wzorce heraldyczne, przy czym mające zastosowanie przede wszystkim w przypadku pieczęci mniejszych i kontrasigillacyjnych. Być może więc, biorąc pod uwagę jej niewielki rozmiar, pełniła w kancelarii Bolesława IV obie te funkcje, ale bez przeprowadzenia pełnych badań nad sfragistyką władcy, obejmujących okres po 1400 roku, hipotezy tej nie sposób zweryfikować.

Niemodlin jako stolicę własnego – powstałego w ramach rodzinnych podziałów – księstwa obrał sobie Bernard, najmłodszy spośród przywołanych braci, i to on, jako jedyny po wymarcu samodzielnej linii Piastów niemodlińskich, wprowadził osobną pieczęć odwołującą się w legendzie do niemodlińskiego władztwa terytorialnego. Zanim jednak to nastąpiło, używał – tak jak starsi bracia – pieczęci z tytułaturą opolską. Ta ostatnia, wzmiankowana przez W. Wattenbacha i opublikowana w formie przerysu przez M. Gumowskiego, znana mi jest z dokumentów z lat 1401–1449 i 1453–1454⁸⁸, natomiast pie-

Mówiące znaki władzy. Materiały edukacyjne dotyczące ksiąg opolskich i ich fundacji, Archiwum Państwowe w Opolu, Opole 2022 (Archiwalne Źródła Tożsamości. Materiały edukacyjne, 4), s. 8.

⁸⁶ WBP Opole, sygn. IV-16 rkp (pieczęć Bolesława III z 1371 r.); S. Mikucki, *Heraldyka...*, s. 548–549 (nr 186) i tabl. 136, nr 187 (pieczęć Bolesława II z 1353 r.).

⁸⁷ AP Wrocław, Rep. 107, nr 31. Pieczęć Bolesława wisi jako druga, tj. po *sigillum* Jana.

⁸⁸ AAd. Wr., Dokumenty o sygnaturach chronologicznych, 9 I 1421; AP Katowice, Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej: ZDP), nr 2, 6; AP Opole, Akta miasta Olesna (dalej: Am Olesna), nr 1, 3; Am Opola, nr 10; Archiwum hrabiego Praszmy z Niemodlina, nr 1, 2; AP Wrocław, DmWr., nr 1388; Rep. 3, nr 570 (512); Rep. 4f, nr 25 (11k); Rep. 12, nr 29; Rep. 85,

część odwołująca się do panowania nad księstwem niemodlińskim, odnotowana tylko przez Wattenbacha, zachowała się przy dyplomach z lat 1430–1445⁸⁹. W obu przypadkach mamy do czynienia z sigillami herbowymi opartymi na tożsamym wzorcu ikonograficznym, ale różniącymi się szczegółami wizerunku. Obie pieczęcie eksponują pochyloną w prawą stronę tarczę herbową przedstawiającą opolskiego orła, przykrytą hełmem z labrami i tautologicznym klejnotem. Całość została obwiedziona wertykalną czteropłatkową rozetą, przy czym na starszej pieczęci jej płatki – górny i dolny – posiadają jeszcze niewielką zewnętrzną wypustkę, a na młodszej mają łagodnie wyprofilowane łuki. Dodatkowo, na wcześniejszej pieczęci labry są stosunkowo proste i rozchodzą się w przód oraz w tył od hełmu, a orzeł w klejnocie pozbawiony jest korony; z kolei na późniejszej labry, uformowane na kształt fantazyjnej wici roślinnej, tworzą rozbudowane plastycznie tło dla wizerunku, natomiast głowę orła wieńczy korona. Ta ostatnia pojawiła się, jak już wiadomo, na pieczęci Bolesława IV opolskiego, starszego brata Bernarda, więc można tu mówić o pewnej recepcji sfragistycznego wzoru. Jednak przyczyn sięgnięcia przez książąt opolskich po motyw korony nie udało się badaczom, jak dotąd, przekonująco wyjaśnić. Przyjmuje się, że była to forma manifestacji samodzielności Piastów opolskich i przypomnienia ich królewskiego rodowodu w dobie osłabienia potęgi Królestwa Czeskiego⁹⁰. Ale przez wzgląd na bliskie powiązania Bernarda z kręgami krakowskiego dworu królewskiego nie sposób wykluczyć, że chodziło o upodobnienie orła opolskiego do orła Królestwa Polskiego⁹¹. Odtąd koronę na głowie orła eksponowali wszyscy inni władcy z linii opolskiej⁹².

Pieczęcie różnią się też wielkością, mają bowiem odpowiednio 28 i 40 mm średnicy, oraz treścią legendy, w obu przypadkach rytej literami minuskuły gotyckiej. Na starszej brzmi ona: *s(igillum) bernhardi ducis opolien(sis)* (fot. 13), na młodszej zaś – *s(igillum) bernhardi ducis oppolien(sis) et falke(n)-b(er)gen(sis)* (fot. 14).

nr 9 (12), 13 (16); Rep. 71, nr 46, 57, 64 (62), 71 (69); Rep. 108, nr 12, 16; Rep. 115, nr 2, 3; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin (Dahlem), XX. HA, Ordensbriefarchiv (OBA) (dalej: GStA PK), nr 9928; W. Wattenbach, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, s. 96, 114, 119, 128; Tenże, *Urkunden des Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1859 (CDSil, Bd. 2), s. 93, 97; M. Gumowski, *Handbuch...*, s. 155, nr 270 i tabl. 23, nr 270. Ten ostatni badacz datuje jeszcze egzemplarz tej pieczęci na 1450 r., ale nie jest mi on znany z zachowanej dokumentacji źródłowej. Przy jedynym z tego roku dyplomie, wystawionym 5 czerwca, pieczęć dziś już nie ma, zob. AP Wrocław, Rep. 115, nr 4.

⁸⁹ AP Katowice, ZDP, nr 4, 5; AP Opole, Akta miasta Prudnika, nr 12; AP Wrocław, Rep. 71, nr 65 (63), 66 (64); W. Wattenbach, w: *Urkunden des Klosters Czarnowanz...*, s. 121, 122.

⁹⁰ M. Kaganiec, *Heraldyka...*, s. 44–45.

⁹¹ Tamże, s. 45.

⁹² Tamże.

Pomimo wprowadzenia ok. 1430 roku do użytku nowego tłoka, stary nie został przez kancelarię władcy wycofany. Można byłoby założyć, zważywszy na znacznie mniejsze jego rozmiary w stosunku do młodszego typariusza, że zatrzymano go w charakterze *sigillum minus*, tyle tylko, że w żadnym z dokumentów wystawionych po 1430 roku nie sprecyzowano w formule koroboracyjnej, jaki rodzaj pieczęci zastosowano do uwierzytelnienia, poprzestając jedynie na standardowym zapisie o przywieszeniu pieczęci wystawcy. Takiemu rozwiązaniu przeczy zresztą fakt, że obu tłoków używano do opieczętowywania dokumentów o podobnej randze prawnej, najczęściej o treści dotyczącej zażalenia alienacji dóbr. Pewną zależność, aczkolwiek tylko w schyłkowym okresie rządów, widać natomiast między zastosowaną pieczęcią a aktualną tytulaturą księcia. W dokumentach wystawionych po 1450 roku Bernard zrezygnował jednak z dotychczasowego tytułu władcy niemodlińskiego, występując już tylko jako książę opolski i – jeden raz – pan na Strzelcach, co miało związek z brakiem dziedzica i odstąpieniem przez niego bratankowi, Bolkowi V, ziemi niemodlińskiej oraz zapisaniem mu na wypadek swej śmierci Strzelec, Sławięcic, Lublińca i Leśnicy⁹³. Z okresu tego zachowały się w oryginale cztery dokumenty Bernarda, ale tylko dwa z pieczęcią i w obu przypadkach był to starszy typ jego *sigillum*, z legendą odwołującą się wyłącznie do władztwa opolskiego, a więc zgodną z tytulaturą odnotowaną w intytulacji⁹⁴. Jednak za pomocą tej samej pieczęci uwierzytelniono co najmniej cztery dyplomy z lat 1434–1444, w których tytułowano wystawcę księciem opolskim i niemodlińskim⁹⁵. Wygląda więc na to, że obu sigillów używano zamiennie, ale przy czyni doboru jednego lub drugiego tłoka do uwierzytelnienia dokumentacji prawnej pozostają poza zasięgiem naszego poznania.

Jest prawdopodobne, że starszy typ pieczęci był dodatkowo wykorzystywany w charakterze *sigillum secretum* zamykającego książęcą korespondencję. Zachowało się jednak kilka listów Bernarda z lat 1407–1437 wystawianych do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, przy których pieczęć uległa wprawdzie po ich otwarciu całkowitemu wykruszeniu, ale pozostały po niej ślady o średnicy ok. 27–28 mm⁹⁶. Wskazują one na opieczętowanie listów mniejszym, a więc starszym, *sigillum* niemodlińskiego władcy, jedynym zresztą, jakie znamy sprzed 1430 roku. Potwierdzają to dwa inne listy Bernarda do tego samego odbiorcy z lat 1414–1449, przy których zachowały się papierowe

⁹³ LBS, t. 2, nr 37 (s. 335–337); W. Dziewulski, *Terytorialne podziały...*, s. 340.

⁹⁴ AP Wrocław, DmWr., nr 366; Rep. 71, nr 71 (69); Rep. 108, nr 16; Rep. 115, nr 4. Pieczęć zachowała się przy dwóch ostatnich dokumentach.

⁹⁵ AP Katowice, ZDP, nr 6; AP Opole, Am Olesna, nr 3; AP Wrocław, Rep. 3, nr 570 (512); Rep. 71, nr 64 (62). Nie wiadomo, którym typem uwierzytelniono dokumenty z 16 marca 1438 i 7 lipca 1444 r., przy których pieczęcie się nie zachowały, zob. AP Wrocław, Rep. 108, nr 13, 14.

⁹⁶ GStA PK, nr 936, 1274, 2620, 3660, 3661.

odciski pieczęci nadawcy⁹⁷. Na obu dostrzec można zarysy tarczy herbowej przykrytej hełmem oraz okalającej je czteropłatkowej rozety z bardzo wyraźnymi na jednym egzemplarzu ostrokątnymi profilowaniami górnego i dolnego liścia, co jednoznacznie świadczy o tym, że mamy do czynienia ze starszym typem pieczęci Bernarda, gdyż – jak już wspomniano – na młodszym, większym o 12 mm, liście rozety mają łagodnie zaokrąglone łuki.

Oprócz dwóch pieczęci herbowych Bernarda w historiografii wzmiankuje się jeszcze jego *sigillum* hełmowo-klejnotowe. Informację o nim podał jedynie M. Gumowski, przerysowując swoim zwyczajem jego wizerunek. Pieczęć ta, okrągła, o średnicy 31 mm, czerpiąca inspiracje ze sfragistyki księcia Bolesława IV, wyobraża hełm rycerski ze stojącym na nim ukoronowanym orłem opolskim skierowanym w lewą stronę. Głowa ptaka wchodzi na pole legendy, rozdzielając na dwie części otokowy napis, ryty literami majuskuły gotyckiej, w brzmieniu: + *S(igillum)* • BERNHARDI • DVCIS • OPOL*(iensis)*⁹⁸. Przywołana lekcja nie odpowiada jednak rycinie, na której imię dysponenta skopiowano z dość niewyraźnego chyba odcisku jako BERNHADI. Brak tu więc drugiej litery *R*. Ponadto, między imieniem księcia a słowem DVCIS widnieje jeszcze jakiś niezidentyfikowany znak, przypominający majuskułę *D* lub uncjalne *N*, w którym z całą pewnością nie należy doszukiwać się dywizora, gdyż ten oddawano tu za pomocą kropki. Treści otokowego napisu nie sposób jednak zweryfikować. Badacz znalazł tę pieczęć w Krakowie, przy dokumencie z 1420 roku, przy czym nie podał, w którym archiwum, w jakim zespole i pod jaką sygnaturą⁹⁹. Tymczasem w trakcie przeprowadzonej na potrzeby niniejszego studium kwerendy nie udało się jej odnaleźć. Fakt istnienia tylko jednego odcisku nie jest, co prawda, niczym szczególnym, ale w przypadku Bernarda, jednego z najdłużej panujących władców śląskich (1382–1455), po którym pozostała spuścizna obejmująca 45 oryginalnych dokumentów z lat 1397–1454, z 27 zachowanymi przy nich w różnym stanie egzemplarzami pieczęci, wydaje się dość zaskakujący¹⁰⁰. Być może pieczęć ta nie znalazła szerszego zastosowania w praktyce kancelaryjnej ze względu na nieprawidłową

⁹⁷ Tamże, nr 2107, 9928.

⁹⁸ M. Gumowski, *Handbuch...*, s. 155, nr 264 i tabl. 23, nr 264.

⁹⁹ Tamże, s. 155, nr 264.

¹⁰⁰ Lista ta obejmuje następujące zachowane oryginały dokumentów księcia Bernarda (wyróżniono te, przy których do dziś wisi jego pieczęć lub jej możliwy do identyfikacji destruk): AAd. Wr., Dokumenty o sygnaturach chronologicznych, **9 I 1421**; AGAD, ZDP, nr 34; AP Katowice, ZDP, nr **2, 4, 5, 6**; AP Opole, Am Olesna, nr **1, 3**; Am Opola, nr **10**; Akta miasta Prudnika, nr **12**; Archiwum hrabiego Praszmy z Niemodlina, nr **1, 2**; AP Wrocław, DmWr., nr 924, 933, **1388**, 3366, 3636; Rep. 3, nr 485 (450), **570 (512)**; Rep. 4f, nr **25 (11k)**, 165 (66), 169 (67), 172 (68); Rep. 12, nr **29**; Rep. 66, nr 370 (369); Rep. 71, nr **46, 57, 64 (62), 65 (63), 66 (64), 71 (69)**; Rep. 72, nr 10; Rep. 85, nr **9 (12), 13 (16)**, 14 (17); Rep. 107, nr 108 (109), 117 (118); Rep. 108, nr 11, **12, 13, 14, 16**; Rep. 115, nr **2, 3, 4**. Do zestawienia tego nie włączam 7 listów księcia ostemplowanych starszym typem pieczęci Bernarda.

orientację orła (w lewo), usterki literowe w legendzie i ogólnie niski artystycznie poziom wykonania, obnażający słabe umiejętności warsztatowe rzemieślnika, któremu zlecono prace nad tłokiem.

W sfragistyce władców niemodlińskich zarysowują się wyraźnie dwa etapy rozwoju, które wiążą się nierozdzielnie z samymi dziejami księstwa. Pierwszy obejmuje lata 1313–1382 i odpowiada chronologicznie okresowi panowania samodzielnej linii Piastów niemodlińskich, reprezentowanej przez Bolesława Pierworodnego oraz jego dwóch synów, Waclawa i Henryka. Okres ten, znajdujący wyraz w napieczętej legendzie odwołującej się wyłącznie do władztwa niemodlińskiego, charakteryzuje się słabo rozbudowanym systemem sfragistycznym, ale za to wyjątkową stabilnością pieczęci pod względem ich form i treści. Na podstawie zachowanych do dziś odcisków stempli można stwierdzić, że każdy z książąt posługiwał się tylko jedną pieczęcią główną, a Bolesław i Henryk używali także drugiej pieczęci, która wykorzystywana była zarówno w charakterze pieczęci mniejszej, jak i kontrasigillacyjnej. Osobnym *contrasigillum* dysponował dodatkowo Bolesław. On też, jako jedyny spośród panów Niemodlina, dokonał najprawdopodobniej wymiany pieczęci głównej, zastępując tłok wprowadzony w początkowym okresie swoich rządów pieczęcią bardziej reprezentacyjną, o większej średnicy. Pod względem ikonograficznym wszystkie prezentują typ herbowy, eksponując na tarczy wizerunek opolskiego orła. O ile jednak na pieczęciach mniejszych i kontrasigillacyjnych, a także na najstarszej pieczęci Bolesława, tarcze kładzione są na wprost i bez żadnych dodatkowych elementów heraldycznych, o tyle w przypadku sigillów mających rangę pieczęci większej, będących wytworami rzemiosła o wysokich walorach artystycznych, tarcza jest zawsze pochylona w prawą stronę i przykryta hełmem zwieńczonym klejnotem w postaci rozbudowanego pióropusza. Taki schemat kompozycyjny, odziedziczony po Bolesławie I opolskim († 1313), powielany był w pierwszej połowie XIV wieku również przez niektórych innych przedstawicieli Piastów z linii opolskiej, ale w obrębie gałęzi niemodlińskiej doszło do jego trwałej recepcji. Przed 1382 rokiem była to cecha wyróżniająca pieczęcie władców niemodlińskich na tle sfragistyki książąt opolskich, która wykazywała większe różnicowanie ikonograficzne.

Po wymarcu Piastów niemodlińskich i przejęciu księstwa przez linię władającą w Opolu różnicowanie to było widoczne także w księstwie niemodlińskim. Rządzący nim po 1382 roku bracia – Jan Kropidło, Bolesław IV i Bernard – używali jednak odmiennych pieczęci, przy czym najwięcej odmiann, z racji kariery duchownej i sprawowanych godności biskupich, stosował ten pierwszy. Na podstawie badań P. Pokory wiadomo, że oprócz pieczęci typowych dla zwierzchników Kościoła, przedstawiających stojącego lub tronującego ordynariusza w otoczeniu elementów architektonicznych, używał on także sigillów herbowych, które prezentowały orła Piastów opolskich położonego albo bezpośrednio w polu pieczęci, albo na tarczy ułożonej na

wprost¹⁰¹. Taki schemat kompozycyjny, z orłem na tarczy, zastosowano również na nieznanej badaczowi pieczęci opisanej w niniejszym szkicu. Orzeł opolski pojawiał się też na pieczęciach młodszych braci Jana – u obu w charakterze albo klejnotu zdobiącego rycerski hełm, albo godła kładzonego bezpośrednio w polu tarczy. O ile jednak na *sigillum* Bolesława tarcza jest zorientowana na wprost, bez dodatkowych elementów ornamentowych czy heraldycznych, o tyle na pieczęciach Bernarda jest ona pochylona w prawą stronę, przykryta hełmem z labrami i tautologicznym klejnotem, a także obwiedziona wertykalnym czwórliściem. Ponadto, na obu pieczęciach hełmowo-klejnotowych Bolesława po raz pierwszy w heraldyce Piastów opolskich orzeł ukazany został w koronie. Koronę mają również orły na pieczęciach hełmowo-klejnotowej i młodszej herbowej należących do Bernarda. Odtąd zadomowiła się ona na stałe wśród innych władców z linii opolskiej.

W okresie współrządów księstwem niemodlińskim, a więc w latach 1382–1400, z którego znamy sigilla należące do Jana Kropidły i Bolesława IV, żaden z nich nie odwoływał się w napieczętnej legendzie do niemodlińskiego władztwa terytorialnego, które stanowiło wówczas jedną z ziem wchodzących w skład księstwa ze stolicą w Opolu. Toteż obaj poprzestali na zwierzchnim tytule księcia opolskiego, a Jan akcentował dodatkowo piastowaną aktualnie przez siebie godność biskupią¹⁰². Książę Bernard, który w 1400 roku przejął samodzielne rządy w wydzielonym mu przez starszych braci księstwie niemodlińskim, obejmującym także ziemię strzelecką, używał najpierw pieczęci z tytułaturą opolską, by ok. 1430 roku wprowadzić do praktyki kancelaryjnej, jako jedyny po 1382 roku spośród Piastów opolskich, *sigillum* z inskrypcją poszerzoną o godność księcia niemodlińskiego.

Wszyscy trzej władcy dysponowali różnymi systemami sfragistycznymi, przy czym najbardziej rozbudowanym, z wiadomych nam już powodów, posługiwał się Jan Kropidło. Powołując się ponownie na wyniki badań P. Pokory, należy stwierdzić, że wśród używanych przez niego pieczęci, prawie wyłącznie biskupich, były sigilla większe, średnie i mniejsze (taką przypuszczalnie funkcję pełniła pieczęć, której badacz nie znał), jak również po jednym sekrecie i sygnecie¹⁰³. Tylko o dwuelementowym systemie sfragistycznym można natomiast mówić w przypadku Bolesława IV, który posługiwał się dwoma bardzo podobnymi pieczęciami większymi, ale w określonym czasie tylko jedną, co wiązało się z wycofaniem z użytku wcześniejszej, oraz jedną pieczęcią mniejszą, prawdopodobnie wykorzystywaną także jako *contrasigillum*. Nie sposób jednoznacznie określić waloru prawnego trzech sigillów Bernarda, najmłodszego z braci. Wszystkich trzech używano wszak w charakterze pie-

¹⁰¹ P. Pokora, *Pieczęcie...*, s. 405–423.

¹⁰² Tamże, s. 405–414.

¹⁰³ Tamże, s. 405–423.

części głównej, przy czym najstarsza z nich, mogąca z uwagi na niewielki rozmiar uchodzić za pieczęć mniejszą, była w pierwszych dwóch dekadach rządów księcia jedynym *sigillum*, jakie posiadał. Służyła ona władcy również do zamykania korespondencji.

Z okresu objętego badaniami, tj. z lat 1313–1455, zachowała się tylko jedna pieczęć kobieca, która należała do Eufemii, żony Bolesława Pierworodnego. Pod względem ikonograficznym wykazuje ona analogie do współczesnych pieczęci używanych przez członkinie rodzin panujących, m.in. przez Agnieszkę świdnicką, eksponując popiersie dysponentki trzymającej w dłoniach symbole manifestujące jej pochodzenie i książęcą godność – tarczę herbową z godłem i hełm rycerski z klejnotem. Na zakres władzy terytorialnej Eufemii wskazuje jednoznacznie napieczętna legenda, określająca ją jako księżną niemodlińską.

Pomijając pieczęcie z przedstawieniami postaciowymi, jakimi posługiwali się Eufemia i – z racji sprawowanych godności biskupich – Jan Kropidło, wszystkie *sigilla* władców niemodlińskich reprezentowały, jak już wiadomo, typ herbowy. Orzeł opolski, bez przepaski przez pierś i skrzydła, eksponowany na tarczy lub w charakterze hełmowego klejnotu, z powodzeniem zastąpił tradycyjny wizerunek panującego, stając się swoistym synonimem władcy¹⁰⁴.

Fot. 1. Pieczęć większa Bolesława Pierworodnego z lat 1318–1362/1365; AP Wrocław, Rep. 91, nr 189 (199)

Fot. 2. Pieczęć Wacława, odcisk z 1368 roku; za: S. Mikucki, *Heraldyka...*, tabl. 137, nr 188

¹⁰⁴ Z. Piech, *O średniowiecznej sfragistyce i heraldyce...*, s. 11.

Fot. 3. Pieczęć większa Henryka znana z lat 1373–1381; AP Wrocław, Rep. 84, nr 102 (129)

Fot. 4. Pieczęć Bolesława Pierworodnego z 1314 roku; AP Wrocław, Rep. 91, nr 165 (175)

Fot. 5. Pieczęć kontrasigillacyjna Bolesława Pierworodnego z lat 1321–1325; AP Wrocław, Rep. 91, nr 194 (204)

Fot. 6. Pieczęć kontrasigillacyjna Bolesława Pierworodnego, używana także jako pieczęć mniejsza, z lat 1355–1359; AP Wrocław, Rep. 4f, nr 162 (65k)

(a)

(b)

(c)

Fot. 7a–c. Odciski pieczęci kontrasigillacyjnej Henryka, używanej także w charakterze pieczęci mniejszej, z 1367, 1379 i 1381 roku; od lewej do prawej:
(a) AP Wrocław, DmWr., nr 491;
(b) AAd. Wr., Dokumenty kolegiaty w Głogówku, 24 II 1379; (c) AP Wrocław, Rep. 107, nr 25

Fot. 8. Pieczęć Eufemii, żony Bolesława Pierworodnego, zachowana przy dokumencie z 1383 roku; AP Wrocław, Rep. 71, nr 29 (31a)

Fot. 9. Pieczęć Jana Kropidły, biskupa wrocławskiego oraz księcia opolskiego i niemodlińskiego, znana z dokumentu z 1384 roku; AP Wrocław, Rep. 4f, nr 19 (11d)

Fot. 10. Pieczęć Bolesława IV zachowana przy dokumentach z lat 1391–1394; AP Wrocław, Rep. 71, nr 34 (35a)

Fot. 11. Pieczęć Bolesława IV zachowana przy dokumentach z lat 1397–1399; AP Wrocław, Rep. 3, nr 485 (450)

Fot. 12. Pieczęć mniejsza
(i kontrasigillacyjna?) Bolesława IV znana
z 1386 roku; AP Wrocław, Rep. 107, nr 31

Fot. 13. Pieczęć Bernarda z lat 1401–1449
i 1453–1454; AP Wrocław, Rep. 108, nr 16

Fot. 14. Pieczęć Bernarda z lat 1430–1445;
AP Wrocław, Rep. 71, nr 65 (63)

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu: Dokumenty o sygnaturach chronologicznych, 9 I 1421; Dokumenty kolegiaty w Głogówku, 24 II 1379, 24 II 1380.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 34.
- Archiwum Narodowe w Krakowie: Archiwum Sanguszków, dok. perg. nr 37.
- Archiwum Państwowe w Katowicach: Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 2, 4, 5, 6.
- Archiwum Państwowe w Opolu: Akta miasta Olesna, nr 1, 3; Akta miasta Opola, nr 10; Akta miasta Prudnika, nr 12; Archiwum hrabiego Praschmy z Niemodlina, nr 1, 2.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Dokumenty miasta Wrocławia, nr 366, 485, 491, 555, 924, 933, 1388, 3366, 3636; Rep. 3, nr 485 (450), 570 (512); Rep. 4f, nr 19 (11d), 25 (11k), 55 (29d), 162 (65k), 165 (66), 169 (67), 172 (68); Rep. 12, nr 29; Rep. 66, nr 370 (369); Rep. 71, nr 17 (19), 29 (31a), 34 (35a), 40, 46, 57, 64 (62), 65 (63), 66 (64), 71 (69); Rep. 72, nr 10; Rep. 84, nr 102 (129); Rep. 85, nr 4 (7), 9 (12), 13 (16), 14 (17); Rep. 91, nr 165 (175), 184 (194), 185 (195), 186 (196), 189 (199), 193 (203), 194 (204); Rep. 107, nr 25, 31, 108 (109), 117 (118); Rep. 108, nr 11, 12, 13, 14, 16; Rep. 115, nr 2, 3, 4; Inwentarze Jarricka: Rep. 71, nr 19; Rep. 91, nr 194; Rep. 103, nr 63, 67.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin (Dahlem): XX. HA, Ordensbriefarchiv (OBA), nr 936, 1274, 2107, 2620, 3660, 3661, 9928.
- Národní archiv v Praze: Archiv České koruny, nr 118, 488, 709.
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Opolu, sygn. IV-16 rkp.

Źródła drukowane

- Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wyd. Z.L. Radziwiński, B. Gorczak, t. 2: 1284–1506, Lwów 1888.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2: 1153–1333, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886.
- Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 2, Leipzig 1883.
- Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, hrsg. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 14).
- Regesten zur schlesischen Geschichte. 1301–1315*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1892 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 16); *1316–1326*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1898 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 18); *1327–1333*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1903 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 22); *1334–1337*, hrsg. K. Wutke, H. Bellee, Breslau 1923 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 29).
- Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku / Regesty listin uložených v Horním Slezsku*, t. 3: (1451–1471), red. A. Barciak, K. Müller, Archiwum Państwowe w Katowicach, Archiwum Państwowe w Opolu, Zemský archiv v Opavě, Katowice–Opava–Opole 2017.

- Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach Emin Copialbuch Herzog Johannis von Oppeln und Ratibor in auszügen Mitgetheilt*, hrsg. W. Wattenbach, C. Grünhagen, Breslau 1865 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 6).
- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1: 971–1230, hrsg. H. Appelt, Köln–Graz 1963–1971; Bd. 2: 1231–1250, hrsg. W. Irgang, Wien–Köln–Graz 1977; Bd. 3: 1251–1266, hrsg. W. Irgang, Köln–Wien 1984; Bd. 5: 1282–1290, hrsg. W. Irgang, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1993; Bd. 6: 1291–1300, hrsg. W. Irgang unter Mitarbeit von D. Schadowaldt, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1998.
- Stelmach R., *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, Wrocław–Racibórz 2014.
- Urkunden des Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1859 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 2).
- Urkunden des Klosters Czarnowanz*, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1857 (Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 1).

Opracowania

- Chmielewska M., *Pieczęcie Agnieszki, księżnej świdnickiej (1338–1392)*, „Wieki Stare i Nowe” 2005, 4, s. 74–90.
- Czechowicz B., *W historiograficznym cieniu? Czternastowieczni Piastowie z linii opolskiej między Krakowem a Pragą*, w: *Bunt wójta Alberta. Kraków i Opole we wzajemnych związkach w XIV wieku*, red. J. Rajman, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2013 (Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, nr 133, Studia Historica, nr 13), s. 68–77.
- Domska J., *Niemodlin i ziemia niemodlińska od 1224 roku do początków XX wieku*, EDJ Edytorstwo, Opole–Niemodlin 1998.
- Domska J., *Niemodlin. Monografia miasta i gminy*, Wydawnictwo MS, Niemodlin–Opole 2012.
- Dziewulski W., *Terytorialne podziały Opolszczyzny w XIII–XV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1973, 28, 3, s. 323–346.
- Dziewulski W., Lis M., *Zarys dziejów powiatu niemodlińskiego*, w: *Wypisy do dziejów powiatu niemodlińskiego*, Opole 1974, s. 85–110.
- Fudalej A., *Pieczęcie księstw głogowskiego i żagańskiego*, Nowa Sól 1973.
- Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*, hrsg. H. Graf Praschma, Falkenberg 1929.
- Gumowski M., *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Gumowski M., *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936, s. 247–440.
- Horwat J., *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta – miasta – Kościół – urzędy – własność prywatna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2002.
- Jasiński K., *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Avalon, Kraków 2007.
- Kaganiec M., *Heraldyka Piastów śląskich 1146–1707*, Muzeum Śląskie, Katowice 1992.

- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Wrocław 1991.
- Klemenski M.A., *Albert, książę strzelecki (ok. 1300–1370/71)*, Avalon, Kraków 2017.
- Książęta i księżne Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Societas Scientiis Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, Katowice 1995.
- Matejko I., *Herby rodowe jako przejaw migracji małżeńskich na pieczęciach książęcych legnicko-brzeskich*, w: *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Neriton, Warszawa 2011, s. 19–28.
- Matejko I., *Książęta, pieczęcie i władza. Studium ze sfragistyki Piastów legnicko-brzeskich*, DiG, Warszawa 2016.
- Mikucki S., *Heraldyka Piastów śląskich do schyłku XIV wieku*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936, s. 441–552.
- Muszyńska A., *Ideologia władzy w sfragistyce polskich książęcych sprawujących rządy opiekuńcze na wybranych trzynastowiecznych przykładach*, w: *Ideologia i rytuały władzy w średniowieczu. Materiały studencko-doktoranckiej konferencji naukowej, Uniwersytet Warszawski, 15–16 maja 2010*, red. L. Jurek i in., Sekcja Mediewistyczna SKNH UW, Warszawa 2011, s. 53–62.
- Nehmiz H., *Die Siegel der schlesischen Piasten des 13. Jahrhunderts*, [Breslau 1938] [maszynopis w Bibliotece Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. 39729/2].
- Pakulski J., *Zaginiona pieczęć książęcej mazowieckiej Perejasławy z 1276 r. a trzynastowieczne sigilla książęcych Polski dzielnicowej*, w: *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, przy współpracy Z. Górczaka i in., Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2000 (Publikacje Instytutu Historii UAM, 33), s. 247–262.
- Panic I., *Iste sunt ville circa... Z badań nad „Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis”*, „Wieki Stare i Nowe” 2001, 2, s. 52–62.
- Paszkowska A., *Zamek w Niemodlinie: dzieje i architektura*, oprac. ilustr. E. i M. Woźniakowie, Niemodlińskie Towarzystwo Regionalne, Niemodlin 2007.
- Paszkowska-Witkowska A., *Zamek w Niemodlinie: dzieje i architektura*, oprac. ilustr. E. i M. Woźniakowie, wyd. 2 zmienione, Niemodlińskie Towarzystwo Regionalne, Niemodlin 2018.
- Pfotenhauer P., *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1879.
- Piech Z., *Ikonoografia pieczęci Piastów*, Universitas, Kraków 1993.
- Piech Z., *O średniowiecznej sfragistyce i heraldyce książęcej na Śląsku*, „Kwartalnik Historyczny” 1992, 99, 3, s. 3–25.
- Piech Z., *Sigillum reginae tocius regni Poloniae. Pieczęć królowej Jadwigi, żony Władysława Łokietka*, w: *Władztwo Władysława Łokietka. 700-lecie koronacji królewskiej*, red. W. Fałkowski, P. Tyszka, Arx Regia, Warszawa 2022 (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i Materiały, 12), s. 327–363.
- Piech Z., *Studia nad legendą pieczęci Piastów*, «Sfragističnij Šoričnik» 2016, 6, s. 205–264.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Energiczne, władcze, pobożne. Książniczek i książęcych opolskich portret (prawie) własny*, Wydawnictwo Nowik Sp.j., Opole 2016.
- Pokora P., *Pieczęcie księcia opolskiego Jana zwanego Kropidło*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Jerzemu Strzelcykowi*, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, DiG, Poznań–Warszawa 2006, s. 405–423.
- Rossignol S., *The Authority and Charters Usage of Female Rulers in Medieval Silesia, c. 1200–c. 1330*, „Journal of Medieval History” 2014, 40, 1, s. 63–84.
- Sadowski T., *Książęta opolscy i ich państwo*, Wydawnictwo Rzeka, Wrocław 2001.

- Schultz A., *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871.
- Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960.
- Sobel J.R., *Proroctwo legnickiej tragedii? Głos w dyskusji nad symboliką pieczęci książęcej Anny Przemyślidki*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2021, 76, 3, s. 31–57.
- Sowińska J., Starczewska-Wojnar A., *Mówiące znaki władzy. Materiały edukacyjne dotyczące książąt opolskich i ich fundacji*, Archiwum Państwowe w Opolu, Opole 2022 (Archiwalne Źródła Tożsamości. Materiały edukacyjne, 4).
- Sperka J., *Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401)*, Avalon, Kraków 2012.
- Stanko P., *Pieczęcie Piastów górnośląskich*, w: *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, DiG, Warszawa 2006, s. 75–118.
- Stronczyński K., *Pomniki książęce Piastów, lenników dawnej Polski w pieczęciach, budowalach, grobowcach i innych starożytnościach, zebrane i opisane*, Piotrków 1888.
- Teterycz-Puzio A., *...domina et princeps... Władza książęcych na ziemiach polskich w XIII w. w świetle dokumentów*, w: *Kobieta i władza w czasach dawnych*, red. B. Czwojdrak, A.A. Kluczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 194–216.
- Wendt H., *Das Falkenberger Land unter den Piasten*, in: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*, hrsg. H. Graf Praschma, Falkenberg 1929, s. 1–34.
- Wiszewski P., *Średniowieczne książęnie śląskie wobec świata – świadectwa sfragistyczne*, w: *Kobieta – śmierć – mężczyzna*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań 2003 (Funeralia lednickie, 5), s. 149–157.
- Wójcik M.L., *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-raciborskich do początków XIV wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2170, Historia 139).
- Wójcik M.L., *Podział terytorialny Opolszczyzny po śmierci Bolesława I opolskiego († 1313) w świetle najstarszej pieczęci księcia niemodlińskiego Bolesława z 1314 r.*, w: *Monastyryzm. Słowiańszczyzna i państwo polskie. Warsztat badawczy historyka*, red. K. Bobowski, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, Wrocław 1994 (Prace Historyczne, VIII), s. 144–151.
- Żmudzki P., *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*, Neriton, Warszawa 2000.